

EN-NEDİM [İBN AL-NADİM] VE
EL-FİHRİST'İNİN İSLAM KÜLTÜR TARİHİNDEKİ YERİ
(İslam Kültür Tarihinin Zamansal Bir Haritası) *

Doç. Dr. Mehmet YOLCU **

ÖZET

Kişi ilim dünyasına ne kadar aziz, derin ve çaplı bir katkı yapmışsa, o oranda daima yaşar ve yaşatılır. Onun için ilim, tarih, edebiyat ve fazilet erbabı bu alanlardaki katkılarıyla anılır ve onlarla yaşarlar. İlim ve kültür dünyasına yaptığı katkısıyla çağını aşan ve asırlar geçtikçe önemi daha derin biçimde hissedilen kişilerden biri de Muhammed b. İshak en-Nedim (v.380/990) ve onun dünya ve İslam ilim ve kültür tarihine önemli bir katkı sayılan el-Fihrist adlı eseridir. Bu Tebliğde, İslam kültür tarihinin ilk dört asrına dünya çapında bir ışık sayılabilecek bir eser yazan en-Nedim'i ve onun ilk dönemlerde birkaç asır görmezden gelinen ama son asırlarda doğuda ve batıda ilim ehli ve araştırmacıların ilgi odağı haline gelen el-Fihrist adlı eseri incelenmektedir. Öncelikle en-Nedim'in hakkında çok az bilgi bulunan hayatı, ardından onun el-Fihrist'te izlediğı metot, onunla varmak istediğı hedef, nasıl bir anlatım üslubunu kullandığı ve düşüncesinin ana hatları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: en-Nedim, el-Fihrist, İslam Kültür Tarihi, Yazmalar.

A) EN-NEDİM

A.1. Adı, Künyesi ve Lakabı

Adı Muhammed b. Ebû Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk'tır. Kimisi onun için "Muhammed b. en-Nedim", kimisi ise sadece "İbn en-Nedim" ifadesini kullanır.¹ Müellifin kendisi adının "Muhammed b. İshâk" olduğunu açıkça ifade eder. Künyesi ise, "Ebu'l-Ferac"tır. Onun künyesini "Ebû'l-Feth" şeklinde verenler de vardır.² Lakabı da "en-Nedim" şeklindedir.³ Hangi sebepten "en-Nedim" veya "İbnu'n-Nedim" lakabı aldığı sağlıklı biçimde tespit edilememiştir. Zira bu konuda başvuru kaynakları sessizliği yeğlemişlerdir. Konuşanların ise sadece farklı görüş ve tahminler ileri sürdükleri müşahede edilmektedir.

* Bu makale I. ASEAD Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

** İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü mehmet.yolcu@inonu.edu.tr

¹ *El-Fihrist li'bnî'n-Nedim*, Dârul-Ma'rife, Beyrut 1398/1978, Mukaddime, sayfa: cim.

² *El-Fihrist li'bnî'n-Nedim* (1978), s. 32, 59, 96, 36, 131, 223, 441, . 456, 458, 479, 493, 507.

³ Abdullatif b. Muhammed Riyâdîzâde, *Esmâü'l-Kütüb el-Mütemmim li-Keşfi'z-Zunûn*, thk. Muhammed Altuncî, Mektebetu'l-Hancî, Kâhire (önsöz tarihi) 1395/1975, s. 246; Şentî, Usâm Muhammed, *Edevâtu Tahkiki'n-Nüsûs*, 1. Basım, Mektebetu'l-İmâm el-Buhârî, 1428/2007.

Yazarımızın biyografisine yer veren kaynakların tamamına yakını onun İbnu'n-Nedîm (ابن النديم) diye bilindiğini/tanıldığını ifade ederler. Şu kadar var ki, bu konuda inceleme ve tahkiki derinleştiren ilim adamları onun “İbnu'n-Nedîm” (Nedîm’in oğlu) değil, bizzat “en-Nedîm” olduğu görüşünde karar kılmışlardır.⁴

Chester Beatty kütüphanesinde (İrlanda/Dublin) bulunan *el-Fihrist*'in yazma nüshasının kapağında sağ tarafından aşağıdan yukarıya doğru şu yazı yer almaktadır: “*Müerrih Ahmed b. Alî el-Makrîzî'nin yazısıyla: Bu kitabın müellifi Ebû'l-Ferac Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed ishâk el-Verrâk'tır. [O] en-Nedîm diye ma'rûftur.*”⁵

Kendisi Sekizinci Makalenin İkinci Fennine giriş mahiyetinde kullandığı cümle şöyledir: [قال محمد بن إسحاق النديم].⁶ Ayrıca şu ifade de onundur: محمد بن إسحاق النديم، المعروف بأبي [الفرج بن أبي يعقوب الوراق] “*Muhammed b. İshâk en-Nedîm el-Ma'rûf bi-Ebî'l-Ferac b. Ebî Ya'kûb el-Verrâk.*”⁷ Bu da müellifin “en-Nedîm” kelimesini bizzat kendisinin kullandığını gösteren en açık delildir.

En-Nedîm'in önemli lakaplarından biri de az önce işaret edildiği gibi “el-Verrâk”tır. Bundan hem müellifin kendisi hem de pek çok ilgili müellif bahsetmiştir.⁸

A.2. Hayatı

Ebû'l-Ferac Muhammed b. İshâk'ın hayatına dair kesinlik ifade edecek yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Her şeye rağmen onun Bağdat'ta yaşadığı ve orada öldüğü mevsûk kaynaklara dayandırılabilir.⁹

A.2.1. Doğum Tarihi

En-Nedîm'in hangi tarihte nerede doğduğu kesin olarak tespit edilememiştir.¹⁰ Çağının müellif ve kitaplarını inceleyen müellefat onunla pek ilgilenmemişe benzemektedir. Bunun birçok sebebinden söz edilebilir. Bu hakikatlerle beraber onun bizzat kendi eserinde kaydettiği kimi bilgiler bu alandaki birtakım merakları gidermeye yarayacak bazı gerçekleri ifade etmeye yarayabilir. Mesela *Fihrist*'te, Hâricî fukahâsından olan dostu el-Berdaî'den söz ederken, onu hicrî 340'ta (m. 951) gördüğünü ve kitaplarının listesini aldığını belirtir.¹¹

Buradan hareketle anılan tarihte bu âlimle tanışıp onunla yakınlık kuracak kadar olgun bir yaşta olduğu söylenebilir. Bu tarih yaklaşık hicrî 310 yılı olarak düşünülebilir. Fuat Sezgin, bu görüşmeye dayanarak Nedîm'in doğum tarihini hicrî 320 yılından önceki bir tarih olarak vermektedir.¹²

⁴ *Kitâbu'l-Fihrist, li'n-Nedîm*, thk. Ridâ Teceddud, Tahran 1350/1971, s. 1-3, 10.

⁵ Zirikî, *el-A'lâm, Dâru'l-İlm li'l-Melâîn*, VI, 29.

⁶ *el-Fihrist li'bni'n-Nedîm* (1398), s. 429.

⁷ *el-Fihrist li'bni'n-Nedîm* (1398), s. 280, 331, 422, 441. Krş. Aynı eser, s. 493,

⁸ *el-Fihrist li'bni'n-Nedîm* (1398), s. 280, 331, 422, 441, 493, 223.

⁹ *el-Fihrist* (1971), s. Elif, Bâ, Cîm; *el-Fihrist* (1978), s. Elif, Bâ, Cîm;

¹⁰ Kummî, Nedîm'in hicrî Cumâdâ'l-Âhire 297 yılında doğduğunu ve 20 Şaban 385 Çarşamba günü vefat ettiğini bildirmektedir. *el-Kunâ ve'l-Elkâb*, s. 425-426.

¹¹ *el-Fihrist* (1978), s. 330.

¹² Sezgin, Fuat, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, II, 292; Kehhâle, Umar Ridâ, *Mu'cemu'l-Muelliîn*, III, 122; *Fihrist* (1970), II, 126.

A.2.2. Tahsil Hayatı

Nedîm, 6 yaşından itibaren oturduğu mahallenin camisinde Kur'ân, Kıraat, Tecvid, Sarf ve Nahiv dersleri almıştır. On yaşına geldiğinde Kur'ân hafızı olmuştur. Bundan sonra çağının değişik hocalarından Hadis, Fıkıh, Kelam ve Tasavvuf dersleri almıştır. Çağının genel kültürüne uygun bir eğilim olarak Yunan, Hind ve Fars kültürüne de eğilmiştir. Asrının yükselen eğilimi Şî'îliktir. Bu dönemde iktidar sahiplerinin büyük çoğunluğu Teşeyyu' düşüncesine meftundur.¹³ Olgunluk yaşına geldiğinde yazı, dil, edebiyat, hadis, fıkıh, felsefe, mantık ve Helenistik dönem ilim ve kültürleriyle ilgili geniş bilgisi sahibi bir bilgin konumuna gelmiştir.¹⁴

Geniş bilimsel vukûfiyet ve ehliyetini hocaları arasında yer alan edebiyat, şeriat ve fıkıh âlimi el-Kâdî Ebû Saîd el-Hasan es-Siyrâfi (v.368), ünlü edebi yazın uzmanı Ebû'l-Ferec el-İsfahânî (v.356), tarih ve haber ilminde hüccet sayılan Ebû Ubeydullah Muhammed b. Umrân el-Merzubânî (v.384),¹⁵ fen bilimleri ve ilahiyat alanlarında bir âlim olan Ebû Ahmed b. İshâk b. el-Kerbînî, İbn Kirmîb, filozof Ebû Süleyman es-Sicistânî, meşhur matematik bilgini Yûnus el-Kâdî, mantık usulü, Grek, Fars ve Hint kültürünün piri sayılan vezir İsa b. Ali b. İsa b. Davud el-Cerrâh, Yunân kültürü konusunda derin bilgi sahibi Ebû'l-Hasan M. b. Yûsuf en-Nekî ve Hristiyan filozof Ebû'l-Hayr el-Hasan b. es-Sevvâr b. el-Hammâr gibi âlimlere borçludur. Ünlü hadis âlimi Ebû Alî İsmail es-Saffâr ona kendisinden rivayet etme izni vermiştir.¹⁶ Nedîm, bu hocalarıyla ilgili bilgilerini *Fihrist*'in içine serpiştirmiştir. Yeri geldikçe onlardan söz etmiş ve ilişkilerini dile getirmiştir.¹⁷

Hocalarının dikkat çeken özellikleri dikkate alındığında hadis, fıkıh, tarih, edebiyat, mantık, felsefeye, özellikle Aristo felsefine, aşına hatta bu alanda ileri düzeyde kişiler olmalarıdır. Onun *Fihrist*'te çeşitli dinler, mezhepler, ilimler ve sanatlar hakkında bilgi verirken, bu alanlarda yazılmış eserleri ve bunların muhtevalarını tanıtırken pek çok alanın uzmanı gibi sağlam bilgiler aktarması dikkate alındığında çok yönlü ve esaslı bir tahsil gördüğü düşünülebilir.¹⁸ Tespit edilebildiği kadarıyla Nedîm'in belki de mesleği gereği Bağdat dışına fazla çıkmadığı ancak onun kimi zaman Musul, Kûfe, Basra, Medînetu's-Selam Medînetu'l-hadîse ve Samerra gibi ilmi hareketliliğin yoğun olduğu yakın şehirleri ziyaret ettiği söylenebilir.

¹³ Nedîm'in yaşadığı çağ, "Şî'â'nın zafer kazandığı" bir dönemdi. Zeydîler, Taberistân'da (250/864) ve Yemen'de (284/897) devlet olmuşlardı; Karâmita, Güney Irâk, Bahreyn ve el-Ahsâ'yı ele geçirmiş, Fâtımîler, Afrika'da (297/908) ve Mısır'da (358/969) Fâtımî Hilâfetini kurmuşlardı. Kısa bir süre sonra Büveyhîler, Abbasî Devletini ele geçirdiler (334/945); Küçük Arap Emirlikleri, Yarımada ve Kuzey Suriye Teşeyyu' akidesine boyun eğdiler. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, III, 111; *el-Fihrist* (2009), I, Mukaddime, 15.

¹⁴ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVIII, 268.

¹⁵ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, V, 72-73, 326.

¹⁶ es-Safedî, *el-Wâfi bi'l-Wefeyât*, IV, 235.

¹⁷ *el-Fihrist* (2009), I, 59, 152-153, 156, 164, 166, 398, 407, 438, 445.

¹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, VI, 2427.

Fihrist'te işaret edildiğine göre o bir keresinde Musul bir yolculuk yapmıştır.¹⁹ Ayrıca Flügel, Nedîm'in İstanbul'a bir seyahat yaptığını ve orada er-Rahip en-Necrânî ile görüştüğünü ileri sürerken onun: "Onunla Dâru'r-Rûm'da el-Bîât'ın (Kilise'nin) arkasında buluştum"²⁰ ifadesine dayanır. Fakat Daru'r-Rûm Yâkût el-Hamevî'nin belirttiği gibi²¹ Bağdat'ta Rusâfe'ye bitişik bir mahallenin adıdır. Dolayısıyla bu Flügel'in "Dâru'r-Rûm" ifadesini İstanbul diye anlamasından doğan bir yanlışlıktır.

A.3. Mesleği

Nedîm, kendi doğal eğitim sürecini tamamladıktan sonra babasına yardımcı olmak için onun yanında çalışmaya başlamıştır. En çok kâtiplik, hattatlık ve istinsah ile meşgul olmuştur. O da babası gibi "varrâklık" mesleğini geliştirerek devam ettirmiştir.²²

Muhammed b. İshâk'ın verrâk olduğunu gösteren birçok delil vardır.²³ *Fihrist*'in yazma nüshalarının çoğunda Beşinci Makâleden sonraki her makâlenin başında onun verrâk olduğu da belirtilmiştir.²⁴ Birçok eserde onun *varrâklık* "virâka" (kitap istinsah, ciltleme ve kitap ticareti) mesleğini babasından öğrendiği ve bu sayede devrin ilim, kültür ve sanat çevreleriyle ilişki kurduğu, değişik konularda pek çok kitabı okuma ve tanıma imkânına kavuştuğu ifade edilmektedir. Onun Arapça yazılmış ve Arapçaya çevrilmiş binlerce eseri görmesi ve incelemesi bilinçli çalışması, derleme ve kaydetme mahareti ve tasnif gücünün kendisine büyük ölçüde orijinal olan bu işi yapma imkânı verdiği anlaşılmaktadır. O, bu sayede 8360 kitabı incelemiş, 2238 müellif hakkında kalem oynamış ve onlardan esaslı belgelere dayalı olarak bahsetmiştir. Bunların 22 tanesi kadın, 65 tanesi ise mütercimdir.²⁵ Malum olduğu üzere bu eserler çok çeşitli alanlar ve konularla ilgiliydi. Onun hocalarını ve kendisiyle ilmi konular, kitap ve müellefat hakkında ünsiyet peyda eden zevatı da bu sayıya eklemek yanlış olmaz.

İbnu'n-Neccâr (643) en-Nedîm'in hocalarını zikrettikten sonra kimsenin ondan herhangi bir ilim tahsil etmediğini ve rivayette bulunmadığını ifade eder.²⁶ Bunun nedeni tam olarak anlaşılabilmiş değildir. Çağının ilim ve edebiyat dünyası onu ciddiye almamış gibidir. Bu açıdan olaya bakan bazı araştırmacılar onun *Fihrist*'inde istinsah, hat, kâğıt,

¹⁹ *Fihrist*(1970), I, 674; II, 208, 463.

²⁰ *Fihrist* (1970), I, 645.

²¹ *Mu'cemu'l-Buldan*, III, 46.

²² Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVIII, 17; el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 7.

²³ Bunların birkaçına dikkat çekilmesi gerekir: 1) Ele aldığı kitapların kimi zaman varak çeşidi, genişliği, hangi yazıyla yazıldığı, varakın kapsamlı maddi vasıfları, sayfa adedi ve her sayfadaki satır sayısı türünden detaylı bilgi vermesi. 2) Kitapları çoğaltan müstensihlerin kitapseverleri aldanmak ve kandırılmaktan sakındırmak için geniş bilgi vermesi ve onları tam nüsha, asli nüsha konusunda uyarması, tam ve asli olmayan nüshaları tam ve asli nüshaların fiyatına satın almalarını önlemeye çalışması. 3) Kitaplar için kurulan fuarlara, pazarlara, çarşılara sıklıkla değinmesi. 4) Kendisinden başka Werrâklardan, ciltçilikle meşgul olan adamlarından, çoğun, onlarla iletişim kuran müelliflerden, âlimlerden ve şairlerden bahsetmesi. *el-Fihrist* (1978), Birinci Makâle; *Fihrist* (el-Hey'etu'l-Âmme), s. 119, 150, 155, 159, 252, 299, 355, 359.

²⁴ *el-Fihrist* (1934) Şehit Ali Paşa Nüshası, varak, 53/28; 141/75; 263/138; 293/154; 345/182.

²⁵ "İstîşâdâtü'n-Nedîmi'l-Merci'iyye ve Mesâdiruhu fi'l-Fihrist", Mecelletu Câmîati'l-Melik Suûd, cilt 14, s. 273; *Fihrist*, thk. Şaban Halîfe ve Welîd Avze, Kâhire 1991, I, 39; İbnu'n-Neccâr, *Zeylu Târîhi Bağdât*, II, 34.

²⁶ İbnu'n-Neccâr, *Zeylu Târîhi Bağdât*, II, 34.

kitap fiyatları gibi konularda bilgi vermesine dayanarak bu eserini ilmi ve kültürel sâiklerle değil de, sırf ticari maksatlarla te'lif ettiğini düşünmektedir.²⁷

A.4. Vefâtı

Ebû'l-Ferac en-Nedîm'in vefat tarihi konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Tarihte ilk olarak onun biyografi yazar Yâkût el-Hamevî, ne doğum ne de ölüm tarihinden bahseder. Onun vefat tarihini ilk kaydeden onunla hem-şehir olan İbn en-Neccâr diye bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmûd el-Bağdâdî'dir. Bu konuda verdikleri en erken tarih hicrî 340 yılıdır. Bununla beraber 342, 380, 385 veya 388 yılında vefat ettiğini belirtenler de vardır.²⁸ Kimisi de onun bu meşhur vefat tarihi rivayetinin gösterdiğinden 50 yıl sonra vefat ettiğini düşünür.²⁹

Kültür Tarihçisi Makrîzî (845) ve Safedî (764) en-Nedîm'in vefat tarihini 20 Şaban 380 (12 Kasım 990) olarak gösterir.³⁰ İbnu'n-Neccâr (643) onun vefat tarihini 20 Şaban 385 (19 Eylül 995),³¹ İbn Hacer (852), en doğru vefat tarihinin 388 yılı olması gerektiğini ifade eder. Bu konuda Ebû Tâhir el-Kerecî'den (556) gelen ve vefat tarihini 438 (1047) olarak gösteren rivayetin doğru olmadığını da ilave eder. Son zamanlarda yapılan kimi incelemelerde İbn Hacer'in verdiği tarih yanlış okunarak Nedîm'in vefat tarihi 438 yılı olarak gösterilmiştir. Bu ise, bir yanılığdan ibarettir.³²

Hâfız Zehebî (748), Nedîm'i hicrî 400 yılından önce vefat edenler arasında zikreder ve der ki: "Onun ne zaman vefat ettiğini bilmiyorum. Bunu bir tahmin olarak yazdım."³³ Buna rağmen hem Doğuda hem de Batıda *Fihrist* üzerinde ilmi açıdan çalışanların pek çoğu Nedîm'in vefat tarihinin hicrî 380, miladi 990 yılı olduğunu tercih ederler.³⁴

A.5. Eserleri

Muhammed b. İshâk en-Nedîm, çok eser yazan bir zat değildir. Onun en meşhur eseri dünya çapında bir üne kavuşmuş olan "*el-Fihrist*"tir.

²⁷ *Fihrist* (1970), I, 223, 239-241, 397, II, 43, 137, 198, 202.

²⁸ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, V, 72-73.

²⁹ Bu görüşün şöyle bir açılımı vardır: Bu durumda el-Fihrist'te yer alan ve Nedîm'in vefatından sonraki olaylar ve açıklamalarla ilgili kısımların burada yer alması doğaldır. Zira en-Nedîm bu esnada hayattadır ve eserini tamamlamak için çalışmaya devam etmektedir.

³⁰ *Fihrist* (1971), s. 7.

³¹ *Zeylu Tarihi Bağdâd*, II, 34

³² İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, V, 72. Bununla beraber, Rahîm Hulv, *Fihrist* ile ilgili makâlesinde vefat tarihini 438 olarak tespit etmiştir. Rahîm Hulv Muhammed, "*Menhecu İbnu'n-Nedîm fi Tasnîfi'l-Ulûm*", Mecelletu Ebhâsi Meysân, Cilt 4, sayı 7 (sene 2007), s. 59. Bu da Lisânu'l-Mizân'da yer alan Arapça "üç yüz seksen" rakamının yanlışlıkla "otuz sekiz" şeklinde okunmasından kaynaklanmıştır. Doğrusu için İstanbul III. Ahmed Kütüphanesi, 2944 nolu yazma. Buradaki ibare şöyledir: ["مات في شعبان سنة ثمانين وثلاث مائة"]. Matbu nüshada ise bu ifade yanlışlıkla şöyle çıkmıştır: ["مات في شعبان سنة ثمان وثلاثين"]

³³ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VIII, 833.

³⁴ Abdussettâr el-Halvacî, "*Min Turâsinâ'l-Bibliyogrâfi: İbnu'n-Nedîm ve Kitâbuhu'l-Fihrist*", eş-Şentî, Usâm Muhammed, *Edevâtu Tahkiki'n-Nusûs: el-Mesâdiru'l-Âmme*, 2. B., Kahire 1434/2013.

İkinci eseri, *Kitâbu't-Teşbihât* adını taşımaktadır. Kimisi bu eserin adını “*Kitâbun fi'l-Evsâfi ve't-Teşbihât*” şeklinde verir.³⁵ Bu konuda Muhammed b. İshâk der ki: “*Ben bu konuyu ve ona benzer meseleleri, el-Evsâf ve Teşbihât ile ilgili olarak telif ettiğim kitabın “el-Kitâbe ve Edevâtuhâ” makâlesinde enine boyuna inceledim.*”³⁶ Bu eser hakkında diğer müellifatta herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır.³⁷

Üçüncüsü ise, *Kitâbu'l-Mesâlib*’tir.³⁸

A.6. Düşüncesi ve Onun Hakkında Yapılan Tanımlamalar

Nedîm’in düşünce ve görüşleri sistematik olarak tespit edilebilmiş değildir. Kendisi akide ve düşüncesini net biçimde ifade etmemiştir. Onun hakkında yapılan değerlendirmeler, çoğun, ortalık söylentileri ve onun kimi ifadelerine dayandırılan yorumlardan ibarettir. Hakkında olumlu ve olumsuz görüş belirtenler çoktur.

Ehl-i Sünnet mensuplarından bazıları onu kolaylıkla “Râfizi”, “Şî’î” veya “Mu‘tezilî” diye tanımlamışlardır. Öte yandan Şî‘a’nın da ona sahip çıkmadığı, onu kendilerinden saymadığı ve uleması, mensupları arasında görmediği de müşahede edilmektedir. Bu nedenle ona ve eserine gereken ihtimamı göstermedikleri düşünülmektedir. Şimdi onunla ilgili görüşlerin lehte ve aleyhte olanları ve delillerini gözden geçirelim:

A.6.1. Râfizi -Mu‘tezilî olduğuna Dair Görüşler ve Delilleri

1) Muhammed b. İshâk en-Nedîm, Abdülmün‘im b. İdrîs (228),³⁹ Muhammed b. Umar el-Wâkidî (207)⁴⁰ ve İshâk b. Bîşr (206) gibi Ehl-i Sünnet uleması tarafından “kezzâb” (yalancıların piri)⁴¹ diye tanımlanmış bulunan bazı kişileri “sika” (güvenilir, sağlam, sözü senet) saymıştır.⁴² Bu da onun Ehl-i Sünnet kıstaslarına göre ulema, düşünür ve ravileri değerlendirmedeğini ortaya koyar. Öyle ise o, Ehl-i Sünnetten değildir.

2) Ehl-i Sünnet âlimlerinden söz eden Nedîm’in onların bazısı hakkında nadiren “Haşviyye’dendir” ifadesini kullanmıştır. Büyük hadis imamlarından bazılarını “Zeydiyye” mezhebinden sayması ve “Mukâtil b. Suleyman (150), Sufyân-ı Sevrî (161), el-Hasan b. Sâlih b. Hayy (168) ve Sufyan b. ‘Uyeyne (198) gibi fakîh-muhaddislerin çoğu bu

³⁵ Sözelimi İbnü'n-Neccâr, *Zeylû Tarihi Bağdâd*, II, 34; *el-Fihrist* (1978), s.17; *Fihrist* (1970), I, 29.

³⁶ *Kitâbu'l-Fihrist* (1970), s. 14.

³⁷ Yâkût, *Mu‘cemu'l-Udebâ*, XVIII, s. 17; İbn Hallikân, *Wefeyâtu'l-A'yân*, I, 52; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 29; Brockelman, *Tarihu'l-Edebî'l-Arabî*, III, 72. Ayrıca *el-Fihrist* (2009), I, 29.

³⁸ *el-Fihrist* (1970), I, 589; *el-Fihrist* (2009), I, 589.

³⁹ *el-Fihrist* (1978), s. 138. Krş. *el-Fihrist* (1994), s. 123. Bu basımda iki müellif ile ilgili açıklama karışmıştır.

⁴⁰ el-Wâkidî, “Ali –aleyhi’s-selâm—Peygamber’in –sallallahu aleyhi vesellem- mucizelerinden biridir; tıpkı Hz. Mûsâ’nın Asâ’sı, Hz. İshâ’nın ölüleri diriltmesi gibi...” rivayetinin râvîsidir. *el-Fihrist* (1978), s. 144-145; *el-Fihrist* (1994), s. 127-128.

⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Wâkidî* hakkında: “Yalancının biridir; hadisleri maktûb halde rivayet ederdi”; İbnü'l-Medîni, *en-Nesâi ve Ebû Hâtîm*: “Hadis uyduran biridir”; İbn Râheveyh: “Bana göre o, hadis uyduran biridir”; Buhârî: “Onun hakkında sükût etmişlerdir.” demektir. Zehebî, *el-Mizân*, VI, 273.

⁴² Nedîm, İshâk b. Bîşr hakkında ne lehte ne de aleyhte bir değerlendirmede bulunmuştur. “Siyer ve olayları yazanlardan biridir” deyip eserlerini saymıştır. *el-Fihrist* (1978), s. 137; *el-Fihrist* (1994), s. 122-123.

mezheptendir” değerlendirmesinde bulunmuş olması ve bu konuda [جَلَّةُ المحدثين] “muhaddislerin büyük çoğunluğu” ifadesini kullanması⁴³ tepkilere yol açmıştır.

3) Nedîm’in, Muhammed b. İshâk⁴⁴ ve İbn İshâk (İbrâhîm b. Muhammed) el-Fizârî gibi “sika” kabul edilen âlimlere “ta’n etmesi” (dil uzatması),⁴⁵ Mus’ab b. Abdullah,⁴⁶ Muhammed b. Ebû'l-‘Atâhiyye’nin değerini düşürücü biçimde tanıtması de onun rical kıstaslarının farklı olduğuna işaret sayılmıştır.

4) Şî’î olmayan bazı kişileri “âmi” (bilgisiz, sıradan, cahil) sayması, öte yandan kimi Şî’a ulemasına övgülerde bulunması bu yönde değerlendirilmiştir.⁴⁷

5) Nedîm’in hocaları ve dostları arasında Hıristiyan, Felsefeci, İsmâilî ve Mu‘tezilî bazı kişilerin bulunması onun aleyhinde delil olarak kullanılmıştır. Bunlarla yakınlığı ileri sürülerek onun “Şî’î-Mu‘tezilî” olduğu ortaya atılmıştır.⁴⁸

6) Nedîm, Hz. Ali, Hasan, Huseyn veya Ehl-i Beyt’ten birini zikrederken, Râfızîlerin töresine uygun olarak, daima “‘Aleyhi’s-Selâm” ifadesini kullanmıştır.⁴⁹ Bu da onun Şî’a’dan olduğuna delildir. Bu tercihini, çağının popüler kültürü haline gelen Şî’îliğin bir parça tesirinde kalmış olmakla açıklamak da mümkündür.

7) Bütün bunlarla beraber en-Nedîm’in, mutedil bir Şî’î olduğu ancak asla müfrit görüş ve düşüncelere sahip olan Gulât-ı Şî’a’dan olmadığı da ifade edilmiştir.⁵⁰

8) Ebû'l-Hasen el-Eş‘ârî’yi Cebriyye’den sayan Nedîm’in,⁵¹ akîdesi sorgulanmış ve onun mutedil Sünnî çizgide olmadığı ileri sürülmüştür.

Esasen müellif, bu başlık altında daha çok Eş‘arî’nin Mu‘tezile’den ayrılışını halkın huzurunda nasıl açıkladığı konusu üzerinde durur. Kimileri de “tahsili” konusunda değindiğimiz kimi hocalarının Grek, Pers, Hint ve Hıristiyan felsefesine meftun kişilerin olmasını onun doğru yolda olmadığına dair bir delil olarak kullanmak isterler.

⁴³ “Zeydiyye” başlığı altında bu tür ifadeler yer verir. el-Fihrist (1978), s. 253; el-Fihrist (1994), s. 221-222.

⁴⁴ İbn İshâk hakkında: “Ta’n edilmiştir; hayat tarzı [İslami adaba] uygun değildir... Hişâm b. Urve’nin hanımından asılsız şeyler rivayet ederdi... Ehl-i Kitâbi ilk ilim ehli sayardı... Ashâb-ı Hadîs onu zayıf sayar ve itham ederler” gibi ifadeler kullanır. el-Fihrist (1978), s. 136; el-Fihrist (1994), s. 121.

⁴⁵ Onun hakkında “Hür ve erdemli biriydi. Ancak hadislerinde çok hata yapardı” ifadesini kullanır. el-Fihrist (1978), s. 135; el-Fihrist (1994), s. 121.

⁴⁶ Nedîm, Mus’ab hakkında hakaret içeren bir söz kullanmaz. Ancak onun babası Abdullah b. Mus’ab hakkında: “İnsanların en şerhilerinden -kötülerinden- biriydi. Ali -aleyhi’s-selâm’ın- evladına yüklenirdi” demiştir. el-Fihrist (1978), s. 160; el-Fihrist (1994), s. 140.

⁴⁷ Ziriklî, el-A’lâm, VI, 29.

⁴⁸ Bu görüşü Zehebî’ye dayanarak ortaya atan İbn Hacer’dir. Lisânu’l-Mizân, V, 72-73. Ayrıca Yâkût, Mu‘cemu’l-Udebâ, XVIII, 17; Kehhâle, Mu‘cemu’l-Muellifîn, IX, 41; Ziriklî, el-A’lâm, VI, 253

⁴⁹ Genelde kullandığı ifade “aleyhi’s-selâm”dır. Ancak farklı ifadeleri kullandığı da tespit edilmiştir. Mesela Hz. Ali hakkında bir sayfada üç kere: “Radiyellahu anhi” ifadesini, iki kere de “aleyhi’s-selâm” cümlesini kullanmıştır. Aynı şey İmam Ca’fer b. Muhammed için de geçerlidir. el-Fihrist (1978), s. 249, 250; el-Fihrist (1994), s. 217. Şu kadar var ki, Teceddud basımında Fihrist’in metninde zikredilip edilmediğine bakılmaksızın hepsinde “aleyhi’s-selâm” klişesi eklenmiştir.

⁵⁰ Ziriklî, el-A’lâm, VI, 29.

⁵¹ el-Fihrist (1978), s. 257.

Bununla birlikte onun ılımlı bir Şîi sayıldığını ortaya koyan daha güçlü deliller bulunduğunu ileri sürenler de vardır.⁵² Çağın popüler kültürünün bu yönde kullanılmak istendiğine de dikkat çekmek gerekir. Bu dönemde fen bilimlerinin değişik alanlarında ileri giden ve çağın kültür çevresini oluşturan zevat genellikle Mu'tezile kelâmcıları ile Fârâbî okulundan yetişen mantıkçılardı.

A.6.II. Ehl-i Sünnetten Olduğuna Dair Görüşler ve Delilleri

Öte yandan Nedîm'in Şî'î olmadığını, olamayacağını iddia edenler de vardır. Bunların delillerine de bir göz atalım:

1- Nedîm, Fihrist adlı kitabında diğer mezheplerin fakihlerini, Şî'a'nın fakihlerine takdim eder.⁵³ Şî'a'dan olsaydı, önce kendi mezhebinin fakihlerini zikrederdi.

2- Nedîm, "Şeytânü't-Tâk" diye tanımlanmış olan şahıstan bahsederken onu bu lakapla zikrettikten sonra Amme'nin ona bu lakabı taktığını Hâssa'nın ise onu "Mü'minu't-Tâk" lakabıyla andıklarını dile getirir. Şî'ası'nın ona "Şâhu't-Tâk" adını da verdiğini ifade eder.⁵⁴ Bu açıklaması iki açıdan onun Şî'a'dan olmadığını göstermektedir.

3- Şî'îler özellikle On İki İmam Şî'ası, Talha, Zübeyr ve Hz. 'Âişe hakkında [رضي الله عنهم] (Allah, onlardan razı olsun) şeklinde saygı ve dua ifadelerini kullanmazlar. en-Nedîm ise, bu tür ifadeleri doğal bir anlatım içinde kullanmaktadır. Bu da onun mutedil bir çizgide olduğunu göstermeye yeter.⁵⁵

4- Nedîm, İmam Cafer es-Sâdık'tan (148) söz ederken sadece "Ca'fer es-Sâdık" ifadesini kullanır. Onun "imam" olduğuna dair bir ifade kullanmaz. Bu ise, Şî'a'ya mensup yazarların normlarına aykırıdır. Demek ki, o Şî'a'dan değildir.⁵⁶

5- Nedîm, el-Belâzurî'nin öğrencisidir. Bu zat, Abbâsî hükümdarı el-Mutevekkil'in nedimi idi. Söz konusu hükümdar ise, Ehl-i Beyt'e karşı düşmanlığı ve saldırganlığıyla tanınmıştı.⁵⁷

6- Nedîm'in Şî'a'nın ilk dönem rical müelliflerinden sayılan en-Necâşî (450) ve et-Tûsî'nin (460) kitaplarında söz konusu edilmemesi, onun *ehlu'l-âmmе*'den (Şî'a dışında kalanlardan) olduğunu göstermektedir. Yoksa her ikisi de kitaplarında ondan söz ederlerdi.⁵⁸

7- Anlaşılan, onun Şî'a veya Mu'tezile'den olduğunu ileri sürenler, bu görüşlerini esaslı delillerle ispat edebilmiş değillerdir. Sözelimi, ez-Ziriklî (m.1956), İbn Hacer'den

⁵² Bunun en açık delili, Fihrist'te kullanılan dil ve üsluptur. Taassup sahibi hiçbir Şî'î'de bu türden mutedil bir üsluba rastlanmaz. Öte yandan Ünlü tarihçi el-Makrîzî onun Teşeyyu' ile itham edildiğini ifade eder. Bu da onun Şî'î olmadığı kanaatinde olduğunu gösterir. Leiden Nüshasının kapak sayfasında yazılan biyografisinde de onun Teşeyyu' ile itham edildiği beyan edilmiştir. Bir şeyle itham edilmek mutlak manada onun gerçekliğini göstermez. 'Ayn-ı suht ile bakan bunu aleyhinde kullanabilir ama bu bakışla itidal terazisinin topuzu kaçır.

⁵³ el-Fihrist (1994), s. 247-271. Krş. el-Fihrist (1978), s. 280-307.

⁵⁴ el-Fihrist (1994), s. 218. Krş. el-Fihrist (1978), s. 250. Bu nüshada "Âmmе" ve "Hâssa" kavramları geçmez. " Şî'ası" yerine, doğrudan " Şî'a, ona: Mu'minu't-Tâk" lakabını verir, denmektedir.

⁵⁵ el-Fihrist (1994), s. 219; el-Fihrist (1978), s. 250.

⁵⁶ el-Fihrist (1994), s. 244. Krş. el-Fihrist (1978), s. 278.

⁵⁷ el-Usûlu'l-Erbea, XVI, 273.

⁵⁸ Seyyid el-Hûî, Mu'cemu Ricâli'l-Hadîs, XVI, 72.

bir nakil yaparak “Mu‘tezilî” ve “Müteşeyyi” olduğunu, zira Ehl-i Sünnet’i “Haşviye”, Eş‘arîleri de “Mucbire”, Şî‘a’dan olmayan herkesi ise “âmmî” şeklinde tanımladığını iddia eder ki, bunun elle tutulur bir iddia olmadığı ortadadır.⁵⁹ Zira bu tür kelimelemler ifadeler her zaman birtakım desiseler yoluyla bir kitabın içine yerleştirilebilmektedir.

A.7. Değerlendirme

İlme hizmet eden kişilere yönelik ölçsüz mesnetsiz yapılan tanımlama ve karalamaları temkinli karşılamakta yarar vardır. Zira onun: “Haşviyye’dendir” şeklindeki tanımlaması İbn Kullâb⁶⁰ gibi nâdir kişilerle ilgili olup bütün Sünnî ulemâyı aynı kategoride saydığı anlamına gelmez. Eş‘arî’ye (324) “Cebriyye” (el-Mucbire) ve “Bâbiyyetu’l-Haşviyye” başlığı altında yer vermesi⁶¹ de en-Nedîm’in, Şî‘î olduğunu göstermek için yeterli delil sayılamaz. Zira Şî‘a’nın kalıpsal ölçüleri vardır; sahabe ve Müslümanları buna göre değerlendirir ve Hz. Ali’nin etrafında yer almayan çevrelere saldırmadan edemezler. Nedîm’de ise, bu dar bakış ve bağnazlık yoktur.

Dikkat çeken diğer bir husus da Fihrist’in müellifine Mu‘tezilî ve Şî‘î çevrelerde de herhangi bir değer verilmemiş olmasıdır. Ondan ve dünyaca ünlü eserinden doğru dürüst bahseden kaç Şî‘î veya Mu‘tezilî’den söz edilebilir? Bu çerçevede onlar, onun mevsûkiyetini bile tartışmışlardır.

Ahmed b. ‘Alî en-Necâşî (450)⁶² ve Şeyh et-Tûsî (460),⁶³ Nedîm’in Fihrist’inden kimi nakiller yapmışlardır. Bu sayede hakkındaki ithamlar bir ölçüde zayıflamıştır. Hatta et-Tûsî’nin *el-Fihrist* adlı eserini tahkik eden Muhammed Sâdık Bahru’l-‘Ulûm (m.1977), onun bu eserini büyük ölçüde Nedîm’in *Fihrist*’ine dayanarak yazdığını ve ondan çok sayıda tercüme-i hâli (biyografiyi) naklettiğini ifade etmiştir.⁶⁴

Hâsılı: Genelde bütün mezhep ve meşrep mensupları ne Fihrist’e ne Nedîm’e gereken ilgiyi göstermiştir. Bu tutumun sebeplerinin araştırılması gerekir. Bunun temel

⁵⁹ Sözelimi *el-Fihrist* (1994), s. 247-258; *el-Fihrist* (1978), s. 280-290. Bu sayfalarda değişik mezheplere mensup büyük müctehitler anlatılır ve hiçbirine dil uzatılmaz; aleyhinde tek ifade kullanılmaz.

⁶⁰ İbn Kullâb: Abdullah b. Muhammed. Abbâd b. Süleyman ile ünlü münazaraları vardır. “*Allah’ın kelâmı, Allah’ın kendisidir*” derdi. Muhammed b. İshâk et-Tâlkânî ona: “*Mesîh hakkında ne dersin?*” diye sormuş o da: “*Müslümanlardan Ehl-i Sünnet’in Kur’ân hakkında söylediğini*” cevabını vermiştir. el-Hâris el-Muhâsibî, Buhârî, Eş‘arî, Maturîdî ve daha nice ulemanın onun görüşlerinden ilham aldığı düşünülmektedir. *el-Fihrist* (1978), s. 255-257; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, I, 293; İsmail el-Bağdâdî, *Hediyyetu’l-‘Ârifin*, I, 440.

⁶¹ Başlıkta “İbn Ebû Bişr” şeklinde yer alır. *el-Fihrist* (1978), s. 257; *el-Fihrist* (1994), s. 225.

⁶² “Bundâr b. Muhammed b. Abdullâh” biyografisi. Ebû’l-Hasan Ahmed b. Alî en-Necâşî, *Fihristu Esmâi Musannifi’ş- Şî‘a el-Muşteher bi-‘Ricâl en-Necâşî*, thk., el-Hucce es-Seyyid Musa eş-Şubeyrî ez-Zencânî, Muessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, Kum el-Müşerrefe/İrân, ts. s. 114 (294. Biyografi). Söz konusu metin şöyledir:

[294] [بندار بن محمد بن عبد الله إمامي متقدم، له كتب، منها: كتاب الطهارة، كتاب الصلاة، كتاب الصوم، كتاب الحج، كتاب الزكاة، ذكر ذلك أبو الفرج محمد بن إسحاق أبي يعقوب النديم في كتاب الفهرست، وذكر أيضا له كتابا في الإمامة، وكتابا في المتعة، وكتابا في العمرة]

⁶³ “Dâvûd b. Ebû Zeyd” biyografisi. Ebû Ca’fer Muhammed b. el-Hasan eş-Şeyh et-Tûsî (460), *Fihristu Kutubi’ş- Şî‘a ve Usûlihîm*, thk. Abdulazîz et-Tabâtabâî, Kum/İrân, ts.; eş-Şeyh et-Tûsî, *Fihrist*, thk., eş-Şeyh Cevâd el-Kayyûmî, Muessesetü’n-Neşri’l-Fikâhe, 1417; s. 125 (Biyografi: 283.8).

⁶⁴ Ebû Ca’fer Muhammed b. el-Hasan eş-Şeyh et-Tûsî (460), *Fihristu Kutubi’ş- Şî‘a ve Usûlihîm*, thk. Muhammed Sadık Bahru’l-‘Ulûm, Necef/İrâk, ts., *Mukaddime*, s. 2, 3, 4.

sebebi olarak onun sıradan bir kâtip, müstensih veya varrâk olduğu ve kayda değer bir eser yazmış olmasının düşünülmemiş olması gösterilmiştir.

İkinci sebep olarak da mevsûkiyetinin tescil edilmemiş olması düşünülmektedir. Çünkü *mutlak manada en-Necâşî (450) ve Şeyh Tûsî'nin (460) ondan birtakım nakillerden bulunmuş olmaları, onun güvenilir, sağlam, mutkin sayılması için yeterli delil sayılmaz*, denebilmektedir. Aynı şekilde ünlü Mu'tezilî el-Kâdî Abdulcebbâr (415) da "*Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*" adlı eserinde en-Nedîm'den söz etmemiştir. Hâlbuki en-Nedîm, Fihrist'in *Beşinci Makâlesinde* Mu'tezile'nin belli başlı öncülerini ve eserlerini detaylı biçimde kaydetmiştir.⁶⁵

Ahmed b. Alî en-Necâşî (450)⁶⁶ ve Şeyh et-Tûsî (460),⁶⁷ Nedîm'in Fihrist'inden kimi nakiller yapmışlardır. Bu sayede hakkındaki ithamlar bir ölçüde zayıflamıştır. Hatta et-Tûsî'nin *Fihrist* adlı eserini tahkik eden Muhammed Sadık Bahru'l-'Ulûm (m.1977), onun bu eserini büyük ölçüde Nedîm'in *Fihrist*'ine dayanarak yazdığını ve ondan çok sayıda tercüme-i hâli (biyografiyi) naklettiğini ifade etmiştir.⁶⁸

Bu gerçeğe rağmen İbn Hacer el-'Askalânî (852), en-Nedîm hakkında oldukça menfî görüşler beyan etmiş ve onun değerini düşürmeye çalışmıştır.⁶⁹ Aralarında yaklaşık 5 asır mevcut olmakla beraber 'Askalânî'nin, onun için "*Mu'tezilî ve Şî'i idi*" şeklindeki bir kanaat ve görüşe hangi delillere dayanarak ulaştığı tespit edilememiştir. "Onun eserini gözden geçiren Şî'i-Mu'tezilî olduğunu anlar" demek ise, mutlak bir kıstas değildir ve tutarlı bir delil sayılamaz. Zira onun çapında bir âlim olan Makrîzî, Fihrist'i çokça kullanmasına rağmen, müellifinin *Teşeyyu'* ile itham edildiğini ifade etmiştir.

B) EL-FİHRİST

B.1. Fihrist'in Kelime Anlamı

Farsça olan "fihrist" kelimesini Arapçaya kazandıran kişinin en-Nedîm olduğu düşünülmektedir. Ünlü dilcilerden Cevherî, "fihrist" maddesine yer vermez. Yaygın kanaate göre, *fihris* [فهرس] sözcüğü asıl itibariyle Arapça bir kökten değil, Farsça bir asıldan gelmektedir.⁷⁰ Kimisi de "fihrist" kelimesinin Arapçalaşmış şeklidir, demektedir.⁷¹

⁶⁵ el-Fihrist (1978), s. 245-248.

⁶⁶ "Bündâr b. Muhammed b. Abdullâh" biyografisi. Ebû'l-Hasan Ahmed b. Alî en-Necâşî, *Fihristu Esmâi Musanniffi's-Şî'a el-Müşteher bi-'Ricâlu'n-Necâşî'*, thk., el-Hucce es-Seyyid Musa eş-Şübeyrî ez-Zencânî, Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, Kum el-Müşerrefe / İrân, ts. s. 114 (294. Biyografi). Söz konusu metin şöyledir:

[294] [بندار بن محمد بن عبد الله إمامي متقدم، له كتب، منها: كتاب الطهارة، كتاب الصلاة، كتاب الصوم، كتاب الحج، كتاب الزكاة، ذكر ذلك أبو الفرج محمد بن إسحاق أبي يعقوب النديم في كتاب الفهرست، وذكر أيضا له كتابا في الإمامة، وكتابا في المتعة، وكتابا في العمرة]

⁶⁷ "Dâvûd b. Ebû Zeyd" biyografisi. Ebu Ca'fer Muhammed b. el-Hasan eş-Şeyh et-Tûsî (460), *Fihristu Kutubi's-Şî'a ve Usûlihîm*, thk. Abdulazîz et-Tabâtabâî, Kum/İrân, ts.; eş-Şeyh et-Tûsî, *Fihrist*, thk., eş-Şeyh Cevâd el-Kayyûmî, Müessesetü'n-Neşri'l-Fikâhe, 1417; s. 125 (Biyografi: 283.8).

⁶⁸ Ebu Ca'fer Muhammed b. el-Hasan eş-Şeyh et-Tûsî (460), *Fihristu Kutubi's-Şî'a ve Usûlihîm*, thk. Muhammed Sadık Bahru'l-'Ulûm, Necef/İrâk, ts., *Mukaddime*, s. 2, 3, 4.

⁶⁹ *Lisânu'l-Mizân*, V, 72-73.

⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, VI, 167, "fehrese" mad.

⁷¹ Ez-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, VI, 521.

Bu kelimenin fiilini [فَهْرَسَ كِتَابَهُ فَهْرَسَةً] şeklinde düşünenler de vardır. Buna göre [فَهْرَسَةً] kelimesi [فَهْرَسَ] fiilinin mastarı olmaktadır. *Fihrist* (فَهْرَسْتُ) ise, Arapçasının “*fihris*” (فَهْرَسَ) olduğu düşünülen sözcük anlamını taşır.⁷²

Fihrist'in ise anlamı, *muhteva, içerik, içindekiler, içinde kitap isimlerinin toplandığı kitap* demektir. Bu kavram, *bir kitabın içinde bulunan konuların listesi* (içindekiler) için de kullanılır.⁷³ Bu ismin birçok müellif tarafından kullanılmış olması muhtemeldir.⁷⁴

B.1.2. “Fihrist” ve “Liste” Kavramlarının İlişkileri

“Fihrist” ve “liste” kavramları, kitap isimlerini bir araya getirmeleri açısından ortak özelliklere sahiptir. Dolayısıyla her ikisine de sözlük açısından *fihrist* denebilir. Bu nedenle “fihrist” kelimesi İslam kültüründe herhangi bir ayırıma gidilmeksizin iki kesim için de kullanılmaktadır. “*Falan kişinin müellefatının fihristi*” dendiği gibi, “*falan kütüphanenin fihristi*” de denebilmektedir.⁷⁵

Bu birinci anlamıyla günümüzde “bibliyografya” diye bilinen kavramın manası kast edilirken, ikinci manasıyla “fihrist” kelimesinin modern kavramsal anlamına işaret edilmektedir. Bu batılılar tarafından belirlenmiş bir kavramdır. Müslümanlar bu bilimi yaklaşık on bir asırdır tespit edip tanımış ve bu alanda eserler ortaya koymuşlardır. Batılılar ise bu bilimi ancak on dokuzuncu asırda tanımaya başlamışlardır. Dolayısıyla bu bilim onların nezdinde kaynaklarıyla, kuralları ve metotlarıyla ancak günümüzde dört başı mamur bir bilim dalı olarak ortaya çıkmıştır.

Müslümanlar, uzun asırlar boyunca “el-Fihrist” kavramını kendi zihinlerinde teşekkül eden şekli ve manasıyla kullanmışlardır. Bu nedenle onların her “fihrist” dediği yerde batının modern biliminin gelişmesinden sonra geliştirdikleri kavramlarla onu anlamaya çalışmak isabetli olmaz.

B.1.3. “Fihrist”in Diğer Adları

Nedim'in Fihrist'in adı üzerinde de kimi ihtilaflar vardır. En çok kullanılan ve yaygın halde bulunan adı “Fihrist”tir.⁷⁶

Bununla beraber onun değişik isimlerle anıldığına da rastlanmaktadır. Bu isimlerin en başta gelenleri şunlardır: [فهرست العلماء] “*Fihristu'l-Ulemâ*”⁷⁷, [فهرست الكتب] “*Fihristu'l-Kutub*”⁷⁸, [الفهرست في أخبار الأدباء] “*el-Fihrist fi Ahbâri'l-Udebâ*”⁷⁹, [فهرست العلوم] *Fihrisu'l-'Ulûm*⁸⁰ ve [فوز العلوم] *Fevzu'l-Ulûm*.⁸¹

⁷² İbn Durayd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan (321); *Kitâb Cemhere el-Luğa*, thk., Remzî Munîr Ba'lebekkî, Dâru'l-İlm li'l-Melâîn, Beyrut 1987.

⁷³ Feyrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, II, 236.

⁷⁴ Mesela: “*Risâletu'l-Bîrûnî fi Fihristi Kutubi'l-Erâzî*” bunlardan birisidir.

⁷⁵ *el-Medhal ila İlmî'l-Bibliyografya*, s. 25.

⁷⁶ Bu eseri “el-Fihrist” diye kaydedenlerden bazıları: Flügel, Bayard Dodge, Eymen Fuad Seyyit, Ridâ Teceddud, vdğ.

⁷⁷ Riyâdîzâde, *Esmâu'l-Kutub*, s. 246; Hâfız İbn Neccâr, *Zeylu Târihi Bağdâd*, II, 34; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, V, 72-73; VI, 558.

⁷⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2427.

C) *Fihrist'in Muhtevası*

Fihrist'in bir bölümünde bu esrin 377 hicrî yılında telif edildiğine dair birçok Makâlede bilgi verilirken, diğer kısmında böyle bir tarihlendirmeye gidilmediği müşahede edilmektedir. Bu da: “Acaba kitap iki kısım olarak mı planlandı?” sorusunu akla getirmektedir.

Çok yaygın bir yaklaşım olarak Fihrist kitabının bize tam ve kâmil manada ulaşmadığı düşünülmektedir. Eserin, müellifi tarafından tamamlanamadığı ve el-Wezîr el-Mağribî (418) tarafından tamamlandığı fakat eserin bu tamamlayıcı bölümünün elimize ulaşmadığı ileri sürülmektedir. Tarih ve kültür tarihi alanında çalışmaları günümüze kadar gelmiş bulunan Yâkût el-Hamevî (626) tarafından yapılan birçok Fihrist'ten yapılan metin nakli incelendiğinde bu görüşün delillerle beslendiği düşünülmektedir. Bu konu özel bir inceleme konusu yapılabilir.

Anlaşıldığı kadarıyla en-Nedîm, Fihrist adını verdiği eserini iki bölüm halinde tasarlamıştır. Birinci bölümü, daha çok İslam ve Müslümanlar ile alakalı literatüre tahsis etmiştir. Buna bağlı olarak öncelikle İslam ile ilgili ilimleri ele almıştır. Bunun yanında tarih süreci içinde İslam çizgisinden sapıp kendilerine mahsus bir yol, mezhep ve din olarak Yahudilik ve Hıristiyanlık hakkındaki eserleri incelemeye almıştır. Bu bağlamda İslam üzere Allah tarafından gönderilen şerî'atleri ortaya koymaya çalışmıştır. Ardından Arapça ve gramerini, edebiyat mahsullerini, şiir ve şairleri, kelam ve kelamcılarını, fıkıh ve fıkıhçıları, hadis ve hadisçileri, tefsir ve tefsircileri ele almaya çalışmıştır. İşte bu konular, Kahire (Paris) nüshasının ana konularını oluşturmaktadır.

İkinci bölüm ise, İslam öncesi döneme ayrılmıştır. Burada gayrimüslimler nezdinde ortaya çıkan ve oralarda gelişen ilim, bilim, sanat ve zanaat alanlarında zuhur eden incelemeler, risaleler, kitaplar ve diğer eserler ele alınmıştır. Kadim felsefe ve felsefeciler, eski dönem ilimleri, inanç sistemleri, mezhepler, kimyacılar ve sanatçılar, müsamereler, hurafeler, sihribazlık, muskacılık, göz boyama ve eğlence türlerine ilişkin yazın kategorize edilmiştir.

Fihrist, çok kısa ve özlü bir önsöz ile başlar. Burada Nedîm, kitabının genel çerçevesini çizer. Ardından kitabında ele aldığı Makâlelerin (bölümlerin) başlıklarını ve muhtevalarının listesini verir. Bu Makâlelerin her biri belli bir konuya tahsis edilmiştir. Kitabın tamamını oluşturan on Makâlenin her biri muhtevasının içeriğine uygun biçimde farklı fenlere (bilim dalına) ayrılmıştır.⁸² Nedîm, bu fenlerin her birinde, o konuda eseri bulunan kişileri kaydeder.⁸³

⁷⁹ Es-Safedî, *el-Wâfi bi'l-Wefeyât*, II, 139.

⁸⁰ Hâcî Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1303.

⁸¹ İsmâil Bâşâ el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-Ârifîn*, II, 55.

⁸² Acaba kitap tasnifinde kullanılan bu onlu sistem, Nedîm'in orijinal buluşu mudur yoksa daha önce buna benzer bir onlu sistem kullananlar var mıdır? Bildiğimiz kadarıyla Nedîm'den önce Ebû Temmâm'ın (228), *el-Hamâse*'de, İbn Sellâm'ın (232), *Tabakâtu Fuhûli'Şu'arâ*'da, İbn Kuteybe'nin (276), *'Uyûnu'l-Ahbâr*'da onlu sistemler kullandığıdır. Hamâse kitapları da, çoğun, onlu bir sistemle düzenlenmiştir. Bu edebi türler Nedîm için en azından ilham kaynağı olarak düşünülebilir.

⁸³ İlginçtir, Nedîm'in *Fihrist*'i 1871-1872'den yayınlandıktan 3-4 yıl sonra yani 1876'da modern kütüphaneciliğin babası sayılan Melvil Devey (1851-1931), onlu kütüphane sistemini yayınlamıştır. Buradan hareketle, Devey,

Şimdi de *Fihrist*'teki Makâlelerin başlıklarını ve kaç sayfayı kapsadıklarını gözden geçirelim:

Birinci Makâle: *Kavimlerin Dilleri ve Semavi Şeriatlarla İlgili Kitaplar:*⁸⁴ Birinci bölüm çeşitli milletlerin konuştuğu diller, kullandığı yazılar ve bunların özelliklerinin yanı sıra mukaddes kitaplar, Kur'an, kıraat ilmi ve bu konunun uzmanları olan kurrâlara ayrılmıştır. Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitaplarına da temas edilmekte, Yahudi âlimlerinden sadece Saîd el-Feyyûmî'ye (Saadia Gaon) yer verilmekte, ayrıca bazı Hıristiyan din âlimleri tanıtılmaktadır.⁸⁵ (ss. 6-59).

İkinci Makâle: *Nahivciler ve Lügatçiler:* İkinci bölüm dil ve gramer hakkında olup Arap nahvinin teşekkülü, Kûfe ve Basra dil okullarında nahiv ilminin gelişmesi, bu okulun görüşlerini birbirine katarak yeni bir görüş ortaya atmaya çalışanlar, Arapların en büyük edipleri ve hatipleri gibi konulara ilişkin bilgiler içermektedir. Bu bölüm kitabın en uzun bölümlerinden biridir. (ss. 59-130).

Üçüncü Makâle: *Haberler, Edebiyat, Ensâb ve Siyer:* Üçüncü bölümde tarih, siyer, ensâb âlimleri ve bunların eserleriyle kâtipler, divanlar, nedimler, mûsîkîşînâslar tanıtılmakta ve eğlenceye dair konulara yer verilmektedir. Bu bölüm, *Fihrist*'in en uzun iki bölümünden biridir. (ss. 131-222).

Dördüncü Makâle: *Şiir ve Şâirler:* Dördüncü bölüm şiirler ve şairler hakkındadır. (ss. 223-244).

Beşinci Makâle: *Kelam ve Mütekellimler:* Burada Mu'tezile, Murcie, İmâmiyye ve Zeydiyye Şî'ası, Mücbire, Haşviyye, Hariciyye, Mutesavvife, İsmâ'iliyye hakkındadır. (ss. 245-279).

Altıncı Makâle: *Fıkıh, Fukahâ ve Muhaddisler:* Altıncı bölüm fıkha ve fikhî mezheplere ayrılmış olup eserin en geniş kısmıdır. (ss. 280-330).

Yedinci Makâle: *Felsefeciler ve Kadim İlimler ile İlgili Haberler ve Bu Konuda Yazılan Kitaplar,* Burada Grek, Hind ve Fars kökenli filozoflar, eserleri ve görüşleri ele alınmıştır. Bu bölüm, *Fihrist*'in en uzun iki bölümünden biridir. (ss. 331-422).

Sekizinci Makâle: *Musâmereciler ve Hurafecilerin Haberleri, İsimler ve Hurafelerle İlgili Haberler:* Yani sekizinci bölüm sihir, büyü, tılsım, gözbağcılık ve hurafelere ayrılmıştır. (s. 422-441).

Dokuzuncu Makâle: *"Sâbie" diye bilinen Keldanlı Harnâniyyenin mezhepleri ve Keldanlı Seneviyyenin mezhepleri:* Yani, Dokuzuncu bölüm Sâbiiler, Maniheistler, Mazdekiler gibi eski Mezopotamya ve Pers din ve kültürlerinin uzantısı olarak varlıklarını devam ettiren din, mezhep ve kültürleri, bu konuda yazılan kitapları ve müellifleri ele alır. (ss. 441-493).

bu sistemini *Fihrist*'in onlu sistemine borçludur, denebileceği düşünülmektedir. Bu eserin onun temel düşünceleri üzerinde ilham verici biçimde tesir ettiği kuşkusuzdur.

⁸⁴ Biz bu sayfa numaralarını *Fihrist*'in 1978'de Beyrut'ta basılan nüshasına göre verdik.

⁸⁵ Bu konuda Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Risâletü'l-Kitâbe*, el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ* adlı eserlerini yazmışlardır.

Onuncu Makâle: *Kadîm ve sonraki dönem felsefecilerden olan Kimyacılar ve Sanatçılar:* Onuncu bölüm de İlkçağdan itibaren eski kimya alanındaki çalışmaları içermektedir. (ss. 493-507).

D) Nedîm'in Fihrist'teki Metodu

I) Özlü Anlatımı Tercih Eder

1- Nedîm'in *Fihrist*'te izlediği metodun bir özelliği, anlatımda en kısa yolu izlemeye çalışmasıdır. Bunu onun önsözünde bile görmek mümkündür. Önsözü o kadar kısadır ki, metodunu, hedefini ve usulünü izah etmekten çok uzak olduğunu gibi yazdığı kitabını adını açıkça dile getirmekte yetersiz kalmıştır.⁸⁶

2- Tekrar etmekten kaçınması ve bu amaçla okuru kendisinden öncekilerin kitaplarına havale etmesidir. Yani Nedîm günümüzde atıf diye bildiğimiz metodu da kullanır. Mesela bir kişi veya kitaptan iki yerde söz ettiğinde bu iki yerden birinde onu nerede ve hangi amaçla zikrettiğini ifade ederek gereksiz bilgi ve tekrardan kaçınır.⁸⁷

Bununla beraber kimi zaman bir kitaptan veya mezhepten uzun uzadıya bahsettiğine de rastlanır. Mesela *İsmâ'iliyye*'nin kollarından ve *Kitâbu'l-'Ayn*'den detaylı biçimde bahsetmiştir.⁸⁸

3- Acaba en-Nedîm'in *Fihrist*'ini kendisinden sonra tamamlamaya veya boş bırakılan yerlerini doldurmaya çalışan kimse olmuş mudur? Kimileri onun bu tamamlanmaya müsait eserinin eksiklerini gidermeye ve bu bağlamda ona ilaveler yapmaya çalışan bazı bilginlerin olduğundan söz etmektedir. Doğrusu, müellif de eserinin bu şekilde tamamlanmasını ve gelişerek ehline daha faydalı olmasını arzu etmektedir. Hatta kendisinden sonra gelecek âlimlerin, kendisinin bizzat elde edemediği eserleri, *Fihrist*'in ilgili yerlerine kaydetmelerinin çok isabetli bir edim olacağını açıkça ifade etmekten çekinmemiştir. Mesela el-Hasan b. Ali'nin biyografisini verirken: "*Bazı Yezîdîler, onun yaklaşık yüz eseri olduğunu ileri sürmüşlerdir. Biz onları görmedik. Bizim kitabımızı okuyanlardan birileri bu kitapları görececek olursa, ilgili yere onları ilave etmelidir.*"

II) Ele Aldığı Musannıflar (Müellifler) Hakkında Bilgi Verir

Nedîm, *Fihrist*'te bahsettiği musannıf ve müelliflerden bahsederken onların en ünlülerden başlar, ardından şöhreti onlara yakın olanları zikreder. Bu minval üzere en az şöhreti olanlarına doğru gider. Bu metodu kitabının tamamına uyguladığını üçüncü

⁸⁶ *Fihrist* (1978), ilk sayfa; *Fihrist* (1994), s. 7; *Fihrist* (2009), I, 3.

⁸⁷ Bu konuda bazı misaller için *Fihrist* (2009), I, 486-487; II, 65, 416. Burada okuru, Belhî'nin '*Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*' kitabına havale eder.

⁸⁸ *Fihrist* (2009), I, 114-116; 666-671.

Makâlenin üçüncü Fenninde açıkça ifade eder.⁸⁹ Müellifin kimi zaman bu metoda aykırı anlatımları da vardır. Bu durumda neden böyle anlattığını açıklar.⁹⁰

Biyografilerini de kategorize ederken “tabakât sistemi”ni kullanır. Bunu kendisi birkaç yerde açıklar. Şairleri bu düzenin dışında zikretmek istediğinde buna dikkat çeker.⁹¹ Büyük şöhrete kavuşmuş ve haberleri her tarafa yayılmış olan müelliflerin biyografilerini, bu şöhretlerini yeterli bularak, vermez. Bu durumu birçok zatın biyografilerinde açıkça ifade eder.⁹²

Biyografisini verdiği kişilerin hem doğum hem de ölüm tarihlerini vermeye özen gösterir. Ama vefat tarihlerine daha çok dikkat ettiği, çoğu kimsenin doğum tarihlerini vermediği gözlenmektedir.⁹³ Bazen de “..... vefat etti” deyip tarih belirtmez.⁹⁴ Bazen bir kişinin biyografisini birden çok yerde verir.⁹⁵ Kimi zaman biyografisini verdiği kişi hakkında en yakın kaynakları mesela çocuklarının veya öğrencilerinin verdiği bilgileri kullanır.⁹⁶

Bahsettiği kişilerle bir yakınlık, dostluk ve tanışıklığı varsa bunu özellikle ifade etmeye özen gösterir.⁹⁷ Kendisinden sonra vefat etmiş kimi çağdaşlarının biyografilerine de yer verir. Kitabını yazdığı sırada bu kişilerin hayatta olduğunu belirtir.⁹⁸ Biyografisini verdiği kimi müellifleri tenkîd eder.⁹⁹

En-Nedîm'den önceki bibliyografilerde bu türden bir düzen yoktur. Onlar için ne zamanı ne de şöhreti ilkeli biçimde esas alan bir tasnif veya düzenlemeden söz edilebilir.

Bu dönemde ortaya çıkan kitap listelerinin incelenmesinden anlaşıldığına göre bu tür bibliyografyalar ferdi çalışmalardı; kime ait olursa olsun konuyla ilgili tüm eserleri kaydetmeyi hedeflemiş değillerdi. Öte yandan bu dönemde müellifler, kendi müellefatının listelerini bizzat kendileri yazarlardı. Kimi zaman bu işi onların öğrencileri yaparlardı. En-Nedîm döneminde bununla ilgili çok kayıt ve çalışma mevcuttu ve rahatlıkla ulaşılabilecek yerlerde duruyordu.

III) Ele Aldığı Kitaplar Hakkında Maddi Bilgiler Verir

⁸⁹ *Fihrist* (2009), I, 450-451.

⁹⁰ Munâlâvus, el-Kâsim b. Ma'n ve Kustâ'nın biyografisinde bu türden açıklamalar yapar. *Fihrist* (2009), I, 208, 594; II, 214, 292.

⁹¹ *Fihrist* (2009), I, 396, 420, 423, 467, 501-502.

⁹² İbnu'l-Mu'tez, Me'mûn ve Cahza'nın biyografilerini bu nedenle vermez. *Fihrist* (2009), I, 358, 359, 449.

⁹³ *Fihrist* (1978), s. 47: İbn Mucâhid (d.245, vefatı 324 senesi Şaban'ın son gününe bir gün kala), s. 69: Ebû Mihlem eş-Şeybânî (d. Mansûr hacca gittiği sene, v.248),

⁹⁴ *Fihrist* (1978), s. 67, 68, 84, 96: Ebû Ziyâd el-Kulâbî, Şubeyl b. 'Ar'ara el-Dabu'î, el-Curremî, er-Ruâsî.

⁹⁵ Ebû Bekr b. Kâmil, Ebû'l-Hasan er-Rummânî biyografileri birden çok yerde zikredilenlerdendir. *Fihrist* (2009), I, 84, 188, 623; II, 122.

⁹⁶ Sîrâfî ve Şâfîî hakkında böyle yapmıştır. *Fihrist* (2009), I, 183, II, 55, 202.

⁹⁷ *Fihrist* (2009), I, 433, 674, 690, II, 126, 465.

⁹⁸ Muhammed b. İmrân el-Merzubânî bunun bir misalinin oluşturur. *Fihrist* (2009), I, 407-408; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2582.

⁹⁹ Cahza ve eş-Şimşâtî gibi. *Fihrist* (2009), I, 449, 476.

Nedîm, ele aldığı kitabı görmüşse, kaç cildini gördüğünü, hacmini, kaç cilt ve kaç sayfa, sayfalarını büyük mü orta boy mu olduğunu, her sayfada kaç satır bulunduğunu, her satırda yaklaşık kaç kelime yer aldığını beyan eder. Kitabın en önemli vasıflarını ve özelliklerini açıklar. Kitabın orijinal mi yoksa kopya mı olduğunu dile getirir. Kaç nüsha olduğunu, hangi nüshasının daha sağlam olduğunu tespit eder. Kim tarafından hangi hatla yazıldığını belirtir.¹⁰⁰ Kimi zaman bunlara ilave olarak kitabı nesnel bir şekilde değerlendirir. Onun orijinal mi sıradan mı yoksa intihal mı olduğunu ifade eder. Kitabın tamamlanıp tamamlanmadığına, müsveddesinin temize çekilip çekilmediğine dair bilgiler verdiği de olur.¹⁰¹ Şu kadar var ki, en-Nedîm'in ele aldığı her kitap için bu türden bütün bilgileri verdiği söylenemez. Mesela kaynak olarak kullandığı veya kendisinden bahsettiği kitapları gördüğüne 82 yerde işaret eder.¹⁰² Bunun dışında kalanlar hakkında bu bilgileri vermez.

Bilgi verirken öncelikle gördüğü kitapları, ikinci sırada hakkında bir şeyler okuduğu veya duyduğu kitapları tespit etmeye çalışır. Kimi zaman kitapların bölümlerine, tertiplerine ve içindekilerine değinir.¹⁰³

Kitaplardan söz ederken, kimi zaman, onların gerçek isimlerini vermeye değil, konularını açıklamaya çalışır. Mesela: “Erdemli doktorun filozof olduğu hakkında bir kitap” ifadesi gibi...¹⁰⁴ Bu tür açıklamalar yaparken önce kitabın asıl ismini verdikten sonra bu tür değerlendirmelere gitmiş olmasının daha faydalı olabileceği düşünülmektedir.

IV) Kullandığı Kaynaklar Hakkında Bilgi Verir

Çeşitli alanlar ve kişilerle ilgili olarak yazılmış bulunan “terâcim” (muhtasar hayat hikâyesi) ve tarih kitaplardan yararlanan en-Nedîm'in, tabiat ve fen bilimleri ve kadim Yunan kültürü ile ilgili eserlerden istifade etmiş olduğu düşünülmektedir. Doğal olarak kullandığı kaynaklar konudan konuya farklılık arz etmiştir. Bu bağlamda Ebû't-Tayyib el-Luğavî'nin, biyografilerini verdiği Nahivci ve Dilcilerin eserlerini kaydettiği “*Merâtibu't-Temvîn*” adlı eserini kaynak olarak kullanmıştır.

Bunun yanında, Ebûl-Hasan b. el-Kûfî (233) ve Ebû'l-Ferac el-İsfahânî (357) tarafından kaleme alınan müellefattan da yararlanmıştı. Ayrıca ve İbn Culcul'in,¹⁰⁵ biyografilerini tabiplerin eserlerini ele aldığı “*Tabakâtu'l-Etubbâ ve'l-Hukemâ*” adını taşıyan kitabını misal olarak verebiliriz. Bu ikinci eser, Nedîm'in *Fihrist*'ini yazdığı aynı senede yazılmıştır.

¹⁰⁰ *Fihrist* (2009), I, 206, 236, 237, 362, 401, 464, 502, 582-584, II, 119, 276-277.

¹⁰¹ *Fihrist* (2009), I, 15, 24, 107, 157, 174, 175, 180, 180, 181, 218, 226, 228, 231, 242, 362, 445, 449, 502; II, 30, 278, 449.

¹⁰² *Fihrist* (1978), I, 6, 32, 35.

¹⁰³ *Fihrist* (2009), I, 431, II, 257, 280.

¹⁰⁴ *Fihrist* (2009), II, 257, 280.

¹⁰⁵ Ebû Dâvûd Süleyman b. Hassân el-Endelusî (332-384/843-994). Doktorluk ve eczacılıkta ileri düzeyde bilgi ve deneyim sahibi, tarihçi ve tıpcıdır. Özellikle Dioscorides'in tıpla ve eczacılıkla ilgili eserleri üzerinde çalışmıştır. Zamanın sultanı Hişâm el-Mueyyed Billah'ın özel doktorluğunu yapmıştır. Bu alanlarla ilgili değerli makâle ve eserleri vardır. İbn Ebû Useybi'a Muvaffakuddin Ebû'l-Abbâs Ahmed, Beyrut 1299/1882, *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubbâ*, s. 21, 27, 49, 54, 77, 80, 110.

NedİM'in kendisinden faydalandığı düşünölen çalışmalardan biri de el-Câhız'ın (255) müellefatına ilişkin fihristlerdir. Câhız bu fihristleri “*el-Hayevân*” adlı kitabının başında kaydetmiştir. NedİM de onlardaki bilgileri kullanmıştır.¹⁰⁶

Fihrist'in kaynakları tespit edilebilir mi? Acaba en-NedİM bu eseri yazarken ne gibi kaynakları kullanmıştır ve ne gibi eserlerden yararlanmıştır?

NedİM'in, Fihrist'inde Câbir b. Hayyân'ın kendi müellefatı için hazırladığı “el-Fihrist”, Ebû'l-Hasan el-Kûfi'nin hazırladığı “bibliyografik listeler”, er-Râzî'nin kitapları için hazırlanan “el-Fihrist” ve Yahya b. 'Adiy tarafından kaleme alınan Aristoteles'in kitaplarını içeren “el-Fihrist” gibi eserleri gördüğü ve kitabını yazarken onlardan pek çok bilgiyi olduğu gibi aktardığı bilinmektedir.

Bunun yanında en-NedİM, mutlaka manada Hârûn Reşid tarafından kurulup Me'mûn döneminde zirveye tırmanan “Beytu'l-Hikme”de mevcut olan tüm eserleri de elden geçirmiş ve incelemiş olmalıdır. Yanı sıra, onun, devlet adamları, vezirler ve ilme hizmeti seven kişiler tarafından Bağdat, Medinetu's-Selam (*İbn Hâcib en-Nu'mân Kütüphanesi*), Medînetu'l-Hadîse (*Muhammed b. el-Huseyn b. Ebû Ba'ra Kütüphanesi*), Musul (*Ali b. Ahmed el-İmrânî Kütüphanesi*), Basra, Kûfe, Samerra gibi şehirlerde kurulan devlet ve vakıf kütüphanelerini de inceden inceye elekten geçirmiş olması gerekir.¹⁰⁷

En-NedİM'in Fihrist'te kaynak olarak kullandığı kitaplardan da söz edilebilir. NedİM, oğun, bunları kendisi açıkça ifade eder. Bir fikir versin diye bunlardan başlıca başvuru kaynaklarını zikrederim:

İbnu'l-Kûfi diye meşhur olan Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ubeyd b. ez-Zubeyr el-Esedî (348). Ayrıca Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Rüstüm et-Taberî (310), Ebû'l-Huseyn 'Abdullah b. Muhammed b. Sufyân el-Hazzâz (325), Ebû't-Tayyib Ahmed b. Uhay eş-Şâfiî, Cahcah diye bilinen Ebû'l-Feth 'Ubeydullah b. Ahmed en-Nahvî (358). Bunlardan Kûfeli Gramerciler ve Tarihçiler konusunda yararlanmıştır. Sa'da b. el-Mubârek'in *Kitâbu'l-Erâdi ve'l-Miyâh ve'l-Cibâl* kitabından da istifade etmiştir. (*Fihrist*, Seyyid, I, 213-214)

En-Nadr b. şumeyl'in *Kitab es-Sifât* adlı eserinden (FS. I, 145); Hişâm b. Muhammed b. Es-Sâib el-Kelbî'nin Müellefatına ilişkin listeyi İbnu'l- Kûfi'nin hattından nakletmiştir. (FS. I, 301-305)

Aynı şekilde Ebû'l-Hasan 'Ali b. Muhammed el-Medâinî'nin Müellafatına ilişkin listeyi kullanmış onun hattından birçok âlimin biyografisini ve kitaplarının isimlerini aktarmıştır (FS. I, 316-323); yine onun hattından ez-Zubeyr b. Bekkâr'dan rivayet edenlerin isimlerini nakletmiş İşhak b. İbrahim el-Mavsili'nin *Kitâbu'l-Eğânî el-Kebîr* (FS. I, 438)

¹⁰⁶ Ebû Usmân Umar b. Bahr el-Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân*, thk. Abdusselam Hârûn, 2.Basım, Mısır 1384/1965, I, 4-12.

¹⁰⁷ el-Fihrist (2009), Mukaddime, 10; I, 13, 51, 106-107, 265, 515, 503, 674, II, 208, 234-235, 258, 462-463.

Ebû'l-Hasan b. et-Tenh'in Beni'l-Furât'ın kitaplarından elde ettiği dile, gramere, şiirlere ve diğer konulara ilişkin yorumları kaydetmiştir. Ebû'l-'Anbes es-Saymerî'nin Mesâviy el-'Avâm adlı kitabını kaynak olarak kullanmıştır. (FS. II, 460-461)

Ömer b. Şebbe'nin "Mekke" kitabından istifade etmiştir. Ebû'l-'Abbas Ahmed b. Muhammed el-Sevâbe b. el-Katib'in (277) *el-Kitâbe ve'l-Hatt* adlı eserini kaynak olarak kullanmıştır. (FS. I, 13, 17, 20)

Me'mûn tarafından Hikmet Kütüphanesi'ne sorumlusu tayin edilen Sehl b. Hârûn (215) Hatt ve Arap kelamının methine ilişkin sözlerini nakletmiştir. (FS. I, 25, 26)

Cehşiyârî'nin *el-Wuzerâ* kitabından, İbn el-Mukaffâ'nın Farslarla ilgili eserlerinden, İbrani Kaleminden söz ederken "Bazı Kadîm Kitaplar" ve "Bazı Kadîm Tarihler" dediği kaynaklardan, Yahudilerin bazı ilim erbabından ve onların fazıllarından konuyla ilgili bilgiler aktarmıştır (FS. I, 29, 30, 31, 34, 36, 156).

Ebû'l-Fadl Ca'fer b. el-Muktefi Billah'tan kitabının pek çok yerinde özellikle Yedinci Makâlede bolca nakiller yapmıştır. Muhammed b. Zekeriya er-Râzî'den Çin Kalemî ve yazısıyla ilgili uzun bir metin nakletmiştir. (FS. I, 39, 40)

Birinci Makalenin İkinci Fenninde ilahi şeriatlerle ilgili kitapların isimlerini verirken Me'mûn'un Kütüphanesi'nde bulunan Kadîm bir yazıyla yazılı Kadîm bir kitaptan aktarmalar yapmıştır (FS. I, 51-54).

Tevrat'tan söz ederken Yahudilerden fazıl bir adama sorduğunu, Hristiyanların İncilinden bahsederken "Yûnus el-Kiss" diye bilinen erdemli bir şahıstan Arapçasına ilişkin sorular sormuş cevaplar almıştır (FS. I, 56).

Birinci Makâlenin Üçüncü Fenninde, Kur'an'ı Kerim ve onla ilgili kitaplardan söz ederken İbn Ebû Davud es-Sicistânî'nin "el-Mesâhif" kitabına, el-Fadl b. Şâzân'ın "el-Kırâât" kitabından Abdullah b. Mes'ûd ve Ubey b. Ka'b'ın Kur'an'ın Nüzul sırasına ilişkin bilgiler aktarmıştır. (FS. I, 64-67).

Kaydettiği bilgiyi, çoğun, nereden aldığını belirten en-Nedîm, bu amaçla kimi ifadeler kullanır. Bunların bazılarını bir göz atalım: [قال لي]، [حدثني]، [حدثنا]، [سمعت]، [ذكر]، [فضل بن شاذان أحد الأئمة في القرآن والروايات فلذلك ذكرنا ما قاله دون ما شهدناه]، [قرأت بخط أبي الحسن بن الكوفي ثبت كتاب الصفات علي ما قد ذكرته ولم أعول علي ما رأيت].¹¹⁰ Bununla beraber ele aldığı konuya yakın olan kaynakları da değerlendirmeye çalışır. Bu bağlamda şu tür ifadeleri kullanır: [قال لي من رأي]، [سألت رجلا من أفاضلهم]، [ذلك].¹⁰⁹

En-Nedîm'in kendi hocalarına ve ilmin öncülerine ne kadar bağlı olduğunu gösteren delillerden biri de onun ele aldığı konularda onların naklettiklerini kendi gördüğüne ve görüşüne takdim etmesidir. Bu tür ifadelerinden bazıları şöyledir:

[الفضل بن شاذان أحد الأئمة في القرآن والروايات فلذلك ذكرنا ما قاله دون ما شهدناه]

[قرأت بخط أبي الحسن بن الكوفي ثبت كتاب الصفات علي ما قد ذكرته ولم أعول علي ما رأيت].¹¹⁰

¹⁰⁸ *Fihrist* (2009), I, 30, 32, 43, 44, 54, 61, 82, 104, 105, 109, 122, 142, 149, 166, 167-168, 178, 181, 401, 438, 578-580; II, 39, 117, 118, 143, 152, 154, 164, 169, 173, 209, 249, 276, 306, 434.

¹⁰⁹ *Fihrist* (2009), I, 43, 54.

¹¹⁰ *Fihrist* (2009), I, 66, 145.

Kimi zaman naklettiği konularla ilgili tenkitlerde bulunur. Mesela el-Câhız'ın imametle ilgili kitaplarının Me'mûn tarafından beğenilip takdir edildiğini nakletmesi hakkında: "Câhız'ın bu sözü güzel bulmasının, kendisini büyük gösterme eğilimine dayandığını zannediyorum" değerlendirmesinde bulunur.¹¹¹

Kitapları tanıtırken kimi zaman hem ilk geçtiği yerde hem de ikinci defa geçtiği yerde olmak üzere çift yönlü atıflar yapar.¹¹²

E) el-Fihrist'in Hususiyetleri

Hicrî dördüncü asırda kitaplar ve müellif alanında üç önemli kitap yazılmıştır. Bunların birincisi el-Fârâbî'nin (339) *İhsâu'l-'Ulûm*'u, ikincisi en-Nedîm'in (380) *el-Fihrist*'i, üçüncüsü ise el-Havârizmî'nin (387) *Mefâtihu'l-'Ulûm*'udur.

Bu üç eserin kendi alanlarında önemli oldukları konusunda şüphe yoktur. Şu kadar var ki, Arapça olarak yazılmış kâmil manadaki ilk bibliyografik eserin en-Nedîm'in, *el-Fihrist*'i olduğu konusunda genel manada bütün doğulu ve batılı araştırmacılar ve ilim adamları ittifak etmektedir. Elbette bu bilim dalı en-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde ortaya koyduğu düzeyde durup kalmış değildir. Ondan sonraki on asırlık dönemde de bu alanda gelişmeler olmuş ve bibliyografik eserlerin kat ettiği uzun yolun trafik işaretleri gibi nice eserler Müslümanlar ve gayrimüslimler tarafından kaleme alınmıştır. Bunların pek çoğu da *Fihrist*'ten istifade etmişlerdir.¹¹³

İşaret edilen bu ve benzeri eserler Nedîm'in *Fihrist*'inden sonraki çalışmalarıdır. Bunların ondan istifade etmiş olmaları makul ve malumdur. Ancak ondan önceki çalışmalar bu kadar açık ve belirgin değildir. *Fihrist*'in bize ulaşan nüshaları dikkate alındığında müellifinin hicrî 377 yılına kadar ne kadar farklı ilim dalıyla ilgili olursa olsun Arapça yazılan ve Arapçaya çevrilen bütün eserleri kapsamaya çalıştığı ve hiçbir eseri dışarıda bırakmamaya gayret ettiği anlaşılmaktadır. Burada iki şeyin sorgulanmadan kabul edilmemesi gerekmektedir:

1- Nedîm ve *Fihrist*'e gelinceye kadar kimsenin bu konuyu ele almadığını söylemek ne kadar doğru olabilir?

2- Ne kadar mahir ve ne ölçüde malumat sahibi olursa olsun nihai noktada bir kişinin yaklaşık 400 yıllık kültürel müellefatı, hiçbirini dışarda bırakmayacak şekilde, ele

¹¹¹ *Fihrist* (2009), I, 580.

¹¹² *Fihrist* (2009), I, 188, 364, 512, 629; II, 121-122, 179.

¹¹³ Bunların bazılarını burada hatırlayalım: 1- *el-Milel ve'n-Nihal*, 'Abdulkerim Şehristânî (548), 1- *Mu'cemu'l-Udebâ*, Yâkût el-Hamevi (626), 2- *Zeylu Târîhi Bağdâd*, Hafız İbnu'n-Neccâr (643), 3- *Ahbâru'l-'Ulemâ' bi-Ahyâri'l-Hukemâ'*, Alî b. el-Kâdî el-Kiftî (646), 4- *'Uyûnu'l-Enbâ' fi Tabakâti'l-Etîbbâ'*, İbn Ebû Üsaybi'a (668), 5- *Wefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, Ahmed İbn Hallikân (681), 6- *Târîhu'l-İslâm ve Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Hafız ez-Zehabî (748), 7-9- *Lisânu'l-Mizân*, *Tehzîbu't-Tehzîb* ve *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, İbn Hacer el-Askalânî (852), 10- *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, Muhammed b. 'Alî ed-Dâvudî (945), 11- *Miftahu's-Sa'âde*; Taşköprizâde (968); 12- *Keşfu'z-Zunûn*, Hâcî Halîfe (1067), 13- *İydâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyli 'alâ Keşfi'z-Zunûn*, İsmâil Paşa el-Bağdâdî (1339), 14- *Hediyyetu'l-Ârifin Esmâu'l-Muellifin Âsâru'l-Musannifin*, İsmâil Paşa el-Bağdâdî (1339), 15- *Mu'cemu'l-Matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arrabe*, Yûsuf Serkis (m.1932), 16- *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*, Carl Brockelmann (m.1956).

almış olması mümkün müdür? Böyle bir çalışmayı bugün bile ilimde, teknik ve malzemede meydana gelen onca gelişmeye rağmen, değil bir kişi, bir kurum bile gerçekleştiremez.

3- Nedîm'in orijinal eylemi, dünya çapında bir proje düşünmüş olması ve tüm insanların kültürel mirasını belirlemiş olduğu 10 kategoride ele alması ve bu konuda gerekli bilgileri özenle vermeye çalışmasındadır. O, anlatım üslubunda uzunluk ile kısalık arasında bir yol izleyerek gerekli olan tüm bilgileri vermeye çalışmış, detaya ilişkin bilgileri vermekten ise sakınmıştır. Bu eşsiz yolla binlerce eseri, yazarı, özellikleri, doğum ve vefat tarihlerini, çağının en önemli hususiyetlerini kayda girmiştir. Eserinin gerçek değeri ancak 1000 yıl sonra anlaşılmaya başlanmıştır. Yaklaşık 10 asır boyunca bu eser kendisinden beklenen işlevi görmekten muattal bırakılmıştır.

Nedîm, Fihrist'inde hedefini geniş tutmuştur. Ancak tüm İslam âleminde, Hint, Fars ve Yunan kültüründe mevcut olan bütün Arapça kitapları kuşatan bir çalışma yapmak hiç de kolay değildir. Onun Mısır, Yemen, Hicâz, Afrikâ ve Endülüs gibi uzak bölgelere uzanamadığı, hatta kendi havzasında mevcut kimi müellif ve eserlerini göremediği tespit edilmiştir. O, adını zikrettiği her âlim veya sanatçının tüm eserlerini kaydetme iddiasında da olmamıştır. Doğrusu da budur. Mütevazı bir çalışma her zaman iddialı bir çalışmadan iyidir.

Birçok açıdan kemalin doruğunu zorlayan bir eserin sahasında ilk olması düşünülemez. Bu kadar geniş ve kapsamlı bir çalışmanın herhangi bir dilde bibliyografik eserlerin ilki olması pek mümkün gözükmemektedir. Mesela Ebû'l-Hasan b. el-Kûfi (233) bu konuda bir öncü olarak düşünülebilir.¹¹⁴ Akıl, mantık ve doğal seçme/seçilme kuralları çerçevesinde düşünüldüğünde bu kitabın ilk adım olarak düşünülemeyeceğini öngörmektedir. Bu eser, ancak kendisinden önce yapılmış birbirinden kopuk küçük çaplı, dar alanlı çalışmaların bir meyvesi olarak düşünülebilir.

F) el-Fihrist'in Önemi

Tarih ya da tarihçiler her zaman adil bir hâkim, hazık bir hekîm, koruyan bir baba, şefkatli bir anne gibi hareket etmezler. Onlar, çoğun, ehliyet, adalet ve hakkaniyet kıstaslarına riayet eden bir içtimai bilince ve duyarlı bir vicdanla işleri düzenleme düsturuna bağlı kalmaya özen göstermezler. Bu bağlamda toplumda yaşayan herkese yaptıkları iş, yerine getirdikleri görev, üstlendikleri sorumluluk oranınca bir şöhret kazandırmazlar ve yaşayan her insana hak ettiği ölçüde bir ödül verme yoluna gitmezler.

Onun için nice adam vardır ki, başkalarının yaptıkları işleri, söyledikleri sözleri derleyip toplamış, onları bir şekilde tasarlayıp düzene koymuş ya da güzelce hikâye etmiştir. Tüm yaptıkları bundan ibaret olmasına rağmen, tarih onlara büyük unvanlar vermiş ve onların adlarını ölümsüzleştirmiş, pek çok kitap da kendilerinden sitayiş ve iftiharla bahsetmiştir.

Diğer yandan nice adam vardır ki, hem düşünce hem yaptığı iş açısından nice orijinal eylem veya hizmette bulunmuştur. Ümmete ve insanlığa hayır yolunda çığır açmasına rağmen, kimse onlara kulak vermemiş ve adları, sanları unutulup gitmiştir. Hiçbir tarihçi, ilim ve edebiyat adamı onlar hakkında küçük de olsa, bir takdirde

¹¹⁴ Fuâd Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, II, 289.

bulunmamış, adlarından söz etmemiş ve o güzelim eylemlerini tebci etme veya amellerini sitayişle yâd etme yoluna gitmemiştir.

Onlardan asırlar sonra gelen nesiller ve kuşaklar, bu dışlanmış zevatın değerli düşünce ve eylemlerini fark edip ne kadar önemli katkılarda bulduklarını takdir edebilirler. Ancak onların tarihin hiçbir sayfasında zikredilmemiş olmaları, nasıl ve ne şekilde yaşadıkları, kimlerden ders alıp kimlere hocalık yaptıkları, kimlerle ne tür ilmi ve kültürel çalışmalar yaptıkları karanlıkta kaldığından, içinde yetiştikleri ilmi, ahlaki, fikri ve içtimai çevreleri doğru dürüst öğrenemezler. Beşeri ve kültürel tarihin onlar hakkında herhangi bir kayıt tutmamış olmasına hayret etseler de bu boşluğu doldurmaya güçleri yetmeyecektir.

İlim ve kültür dünyasına çok değerli bir katkı sağlamış olmasına rağmen, zamanında fark edilmeyen ve ölümünden asırlar sonra bile ciddiye alınmayan büyük kültürel hizmetlerde bulunanlardan biri de *el-Fihrist*'in müellifi *Muhammed b. İshâk en-Nedîm*'dir. Onun yazdığı eserin ortaya koyduğuna göre o, sahasında eşsizdi ve çok orijinal bir çalışma yapmıştı. Çünkü eseri, onun birçok açıdan düşünülmemiş, planlanmamış ve yapılmamış olanı yaptığına tanıklık etmektedir.

Nedîm, çağının bilim, sanat, felsefe, düşünce, edebiyat vb sahalarında kayda değer çalışmalar yapan kişilerin hayat hikâyelerini (oto-biyografi) ve çalışmalarını tanıtan eserlerde (*et-Terâcim*) yer almamıştır. Bu görmeme veya görmezden gelmeye yönelik aymazlık hali asırlar sürmüştür. Bu tür eserlere başvurulduğunda en-Nedîm hakkında kayda değer bir bilginin yer almamış olduğunu görmek gerçekten hayreti mucip bir meseledir. Mesela İbn Hallikân (681), *Wefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*'da en-Nedîm'in biyografisine yer vermemiştir. Hâlbuki aynı müellif fakih, mutesavvıf, servet sahibi, zengin, tüccar, hilekâr, düzenbaz, sihirbaz, gangster nice zevata yer vermiştir ki, pek çoğunun Nedîm ile kıyaslandığında kayda değer bir özellikleri olmadığı görülür. Aynı şekilde İbn Hallikân'ın bu eserde yer alması gerektiği halde, yer vermediği kişilerin biyografilerini kaydetmek ve böylece onun çalışmasını tamamlamak amacı güttüğü anlaşılan *Fevâtu'l-Wefeyât*'ın müellifi İbn Şâkir el-Ketbî (764) de Nedîm hakkında hiçbir şey kaydetmemiştir. Öte yandan Salâhaddun es-Safedî (764) *el-Wâfi bi'l-Wefeyât* adlı eserinde, Muhammed ez-Zehebî (748) de ünlü eseri *Siyeru A'lâm en-Nubelâ*'da en-Nedîm'den söz etmemiştir.

Nedîm'in müellefatını kusurlu ve sadra şifa bilgi ve malumattan uzak biçimde ele alanlardan biri de Yâkût el-Hamevî'dir (626/1229). O, *Mu'cemu'l-Udebâ* adlı eserinde onunla ilgili şu bilgilere yer vermiştir: “Muhammed b. İshâk en-Nedîm: Künyesi, Ebu'l-Ferac'tır. Babasının künyesi ise Ebû Ya'kûb'tur. *El-Fihrist* kitabının musannıfıdır. Kitabını iyi derecede düzenlemiştir. Kapsam açısından da ilmin pek çok dalında esaslı bilgiye sahip olduğunu ve tüm kitapları bizzat elden geçirdiğini gösteren bir genişliğe sahiptir. Kendisinin kitapları satan bir verrâk olduğunu uzak bir ihtimal değildir. Bu kitabının (*el-Fihrist*) mukaddimesinde (*önsözünde*) eserini 377 hicrî yılında yazdığını kaydetmiştir. Tasnif ettiği kitaplar: *Fihristu'l-Kutub* ve *Kitâbu't-Teşbihât*. Şî'î-Mu'tezilî idi.”

Yakût, tarafından verilen bu bilgiler çok değerlidir. Ancak hakkında bilgi verdiği zat için yeterli değildir. Sözelimi, bu kişi ne zaman, nerede doğmuştur? Nerede, nasıl bir

hayat yaşamıştır? Hangi ilimleri kimlerden öğrenmiştir? Hocaları ve öğrencileri ne tür ilimlerle meşgul olmuşlardır? Bu zat ne zaman, nerede vefat etmiştir? Bu bibliyografik bilgiye rağmen, konuya ilişkin bu türden sorulara cevap verilememektedir.

İbn en-Neccâr (643), *Zeylu Târihi el-Bağdâd* adlı eserinde verdiği bilgilerde bu sorulara kısmen cevap verilmiş olmaktadır:

“İbn en-Nedîm, *el-Fihrist* kitabını 377 hicrî yılının Şaban ayında tasnif etmiş ve 385 hicrî yılının Şaban ayının son on gününde Çarşamba günü vefat etmiştir.”

Ne var ki bu çok geç kalmış bir cevaptır. Zira Nedîm’in vefatının üzerinden yaklaşık üç asır geçmiştir. Acaba dünya ilim tarihinde buna benzer bir olay daha var mıdır? Bu kadar eşsiz ve orijinal bir çalışma yaptığı halde hem kendisi ve hem de dünya kadar değerli olan eseri gözlerden, ilim ve kültür dünyasından uzak tutulmuş başka bir kimse veya eser mevcut mudur?

İbn en-Neccâr’ın sözünden anlaşıldığına göre Nedîm, *Fihrist*’ini 377 yılı hicrî yılı Şaban ayında telif etmiştir. Bu “*telif etmiştir*” sözünden anlaşılan, onun bu eserin yazmasını bu yılın Şaban ayında tamamladığıdır.

Bu iki kaynaktan başka Nedîm ve eseri hakkında söylenenlerin bütün dayanağını müellifin *Fihrist* adını taşıyan yapıtı ve onun metinleri üzerine yapılmış yorumlar oluşturmaktadır. Bu kitabı dikkatli biçimde inceleyenler onda kayda değer bilgilere ulaşabilmektedir. Sözgelimi, müellif, eserini hangi yılda yazdığına dair bilgileri *Fihrist*’in birçok yerinde vermektedir. Mesela I. Makâlenin sonunda şöyle bir ifade yer almaktadır: “Bu, tasnif ettiğimiz *Fihrist* kitabından olan Birinci Makalenin sonudur. Onu üç yüz yetmiş yedi (377) yılı Şaban ayının baş tarafında yer alan Cumartesi gününde tasnif ettik...”¹¹⁵

Bu eserin önemini Doğulu ve Batılı birçok bilim adamı tespit etmiştir. Öncelikle Yakût el-Hamevî, onun sahasında önemli bir boşluğunu doldurduğunu, telif ve tanziminin fevkalâde olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁶ İslam kültür sisteminde çok değişik alanlarda önemli eserler yazarların çoğu el-*Fihrist*’ten istifade etmiştir.

Nedîm’in, mesela 165 Müslüman matematikçiden bahsettiği ve onlar hakkında bilgi verdiği düşünüldüğünde onun verdiği bilgilerin önemi daha kolay anlaşılabilir. Ayrıca o sevgi, dostluk, aşk ve âşıklar hakkında tam üç sayfa tutan kitap adlarını sıralar. Bunlardan günümüze gelenler çok nadirdir. Onlar hakkında tüm bildiğimiz el-*Fihrist*’in aktardığından ibaret kalmıştır.¹¹⁷ Bunlardan biri üzerinde araştırma yapan herkes bu tespitleri teslim eder.

Batılı ve doğulu müsteşriklerden İslam kültürü ile ilgilenenler de özellikle Fihristi takdir etmişlerdir. Sözgelimi, M. Berthelot (m.1907): “*İslam’ın ilk dört asrında bilimlerin ulaştığı düzeyi tespit etmek için Fihrist ana kaynak konumundadır*” ifadesini kullanır.¹¹⁸ Alman müsteşrik Sigrid Hunke (m.1999) de *Arap Güneşi Batının Üzerine Doğar* adlı eserinde *Fihrist* kitabının önemini vurgular.¹¹⁹ F. Rosenthal, *Müslümanlarda Tarih Bilimi* adlı eserinde el-*Fihrist*’e çok büyük önem atfeder ve onun metni ile daha sonra yazılan

¹¹⁵ Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58/58.

¹¹⁶ Yakût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Üdebâ*, XVIII, 268.

¹¹⁷ *Fihrist* (1978), s. 425-428.

¹¹⁸ Barthold, Wilhelm, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çvr. M. Fuad Köprülü, İstanbul 1940.

¹¹⁹ Hunke, Sigrid; *Avrupa’nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, çvr. Servet Sezgin, Bedir Yay. İstanbul 1972.

tarih metinlerini karşılaştırma arzusunun dile getirir. Bunun çok değerli bir çalışma olacağını anlatmaya çalışır.¹²⁰ Müslümanlar nezdinde bu kitabın bilim dünyasında gün yüzüne çıkması ise ancak müsteşriklerin onun üzerinde bir asır çalışmasından sonra gerçekleşmiştir.¹²¹

Bu eseri Arap dilinde yazılan bibliyografik çalışmaların ilki ve en önemli yol işareti olarak görülmüş ve onun sayesinde bu alanın önemi, ciddiyeti ve orijinal bir düşünce olduğu netlik kazanmıştır. Bu yapıtın kültürel bir ansiklopedi veya büyük bir bilgi hazinesi olarak değerlendirilmesi mümkündür.¹²² Nedim, sadece kitaplar ve yazarlarını vermekle yetinmez; kimi yerlerde ve konularda derine iner, analizlere girer, bir grubu, cemaati ve çevreyi düşünce ve tutumlarıyla ele alır ve onların bu düşüncelerinin nasıl oluştuğunu açıklamaya çalışır.

Fihrist'i, nice Müslüman veya gayrimüslim bilginin gayrimüslimlerden mahir bir uzmanlıkla yaptıkları çevirinin önemli kaynaklarından biri saymak gerekir. Ayrıca bu eser, Müslümanların uygarlık asırlarında ilim hayatının ulaştığı düzeyin tespitini ortaya koyan en kapsamlı ve en güvenilir belge sayılabilir. Arapça yazılmış ve Arapçaya çevrilmiş tüm eserleri bir araya getirmeyi hedeflediğinden en kadim kitap listesi mesabesinde.¹²³ Üstelik onların müellifleri hakkında da bilgi vermeye çalışmaktadır. İslam kültür tarihinde erken dönemlerde kitap isimlerinin yazıldığını ve bunların rasyonel biçimde konularına göre kategorize edildiğini gösteren en sağlam delil el-Fihrist'tir. Bu eser bize Müslümanların olayları ve haberleri aktarırken ne denli emanet, dikkat, incelik ve tespit ilkelerine bağlı kaldıklarını da ortaya koymaktadır.

Fihrist'in kendisinden sonraki nesiller üzerinde ne gibi bir tesiri olmuştur? Bu konuda gerçekten somut etkisi olduğu söylenebilir mi? Olmuşsa bu etki ne ölçüdedir?

¹²⁰ Rosenthal, Franz, *İlmu't-Târîh İnde'l-Muslimîn*, çevr. Salih Ahmed Ali, Muessesetu'r-Risâle, 1403/1983, s. 2, 273-317.

¹²¹ Müsteşriklerin en-Nedim ve el-Fihrist üzerinde yaptığı çalışmaların bazıları: Gustav Flügel, Ignac Goldziher, August Müller, M. Th. Houtsma, Heinrich Suter, Helmut Ritter, Johanne W. Füch, Carl Brockelman, A. J. Arberry, H. G. Farmer, R. Sellheim, Manfred Fleischammer, Friedrich Zimmerman, V. V. Polosin, Devin Stevart, Paul Kunitzsch, Dimetry Frolov, Devin Stevart, Rudolf Zuhaim, Bayard Dodge. Ayrıca Umar Ridâ Kehhâle, Hayreddin Zirikli, Samir Khalil ve Fuat Sezgin de bu konuda çalışmalar yapmışlardır.

¹²² Bu meyanda bazı yorumlar için 'Abdullah Muhlis, 'Abdullatif Muhammed el-'Abd, 'Abdulvahhab Ebû'n-Nûr, 'Abdurrahan Mu'allâ, 'Abdurrahan b. Hamd el-Akreş, 'Abdurrahan Muhammed el-'Ayfân, 'Abdulcebbâr Nâcî, 'Abdussettâr el-Halvecî, 'Abduttevvâb Şerefuddin, Beşîr el-Hâşimî, Cevâd 'Ali, Fâdil İbrahim Halil, İbrahim el-Ebyârî, İbrahim Hammûde, Mahmûd el-Hâc Kâsim, Mucâhid Mustafa Behcet, Muhammed 'Avnî 'Abdurraûf, Muhammed Cevâd Meşkûr, Muhamed Yûnus el-Huseynî, Şa'bân 'Abdulazîz Halife, et-Tâhir Ahmed Mekki araştırmacıların makâle ve kitaplarına bakılmalıdır.

¹²³ Bu hususiyetine bakarak bazı Hıristiyan düşünür ve papazlar "Barnaba İncili" diye bir İncil'in bu dönemde mevcut olmadığını, zira el-Fihrist'te yer almadığını ileri sürerler. Avusturyalı bilim adamı Rodney Blackhirt bu konuya ilişkin makâlesinde bu görüşü reddeder ve gerekçelerini ortaya koyar. Eğer Barnaba İncili sözü edilen kitaplarda yer almamışsa, onlardan yaklaşık 500 sene önce oluşturulan resmi belgelerde yer almıştır. Papa I. Gelasius döneminde Miladi 496 tarihinde "*Decretum Gelasianum*" (yanlış ve dini düşüncelere aykırı kitaplar) adıyla bir liste hazırlanmıştır. Bu listede Barnabas İncili yer almıştır. Yedinci asırda yayınlanan 60 yasak kitap "*List of the Sixty Books*" içinde de Barnaba İncili mevcuttur. http://www.depts.drev.edu/~jhc/Blackhirt_Barnabas.html (13.06.2014), s.00.05.

Nedîm'in, Fihrist'i ile önemli bir alanda çığır açtığı müşahede edilmektedir. Onun eseri ilk asırlarda tam bir takdir görmese ve ilgi odağı olmaya mazhar olmasa da, onun sonraki asırlarda yaşayan ulema ve üdebaya yol gösterdiği düşünülebilir. Mesela Yakût el-Hamevî, Cemaluddîn el-Kıftî, İbn Ebû Usaybi'a, İbn Hallikân, İbn Enceb es-Sâ'î, Gregoryus b. el-İbrî, Zehebî, Safedî, İbn Hacer el-'Askalânî, İbn Kutlûbuğa ve ed-Dâvudî gibi pek çok kültür tarihçisi ondan büyük ölçüde istifade etmiştir. Onlar hem usul olarak ondan ilham almışlar hem de onu bir kaynak olarak kullanmak suretiyle kendisinden faydalanmışlardır.¹²⁴

Nedîm'in, *el-Fihrist* adlı kitabı, zengin içeriğiyle tüm evlere ve kitaplıklara girmeyi hak etmiştir. Eğer bu kitap olmasaydı, dış saldırılar ve iç kargaşa neticesinde zayı olan on binlerce kitabın adı ve özellikleri de unutulup gitmiş olacaktı.

G) Fihrist'in Yazma Nüshaları

Öncelikle bilinmesi gereken şey, el-Fihrist'in günümüze kadar gelmiş tam bir yazma nüshası elimizde mevcut değildir. Bu nedenle parçaları birleştirme ve onlardan bir bütün oluşturma durumundayız. Burada sözü özetlemek için bu nüshaların sadece adını vermekle yetinelim: 1. *Kâhire Nüshası*, 2. *İstanbul Nüshası*, 3. *Süleymaniye: Şehit Ali Paşa Kütüphanesi nüshası (No:1934)*, 4. *Yeni Cami Kütüphanesi Nüshası*, 5-6. *Köprülü Kütüphanesi (İki Nüsha: 1134, 1135)*,¹²⁵ 7. *(Medine) Arif Hikmet Kütüphanesi*, 8. *(İrlanda/Dublin) Chester Beatty kütüphanesi (No:3315)*, 9. *Paris Milli Kütüphane Nüshası (No:4457)*, 10. *Leiden Üniversitesi Kütüphanesi Nüshası: (No: 22)*, 11. *(Hind/Râcistan-Tunk) Hânkâh-ı Se'îdiyye Nüshası*.¹²⁶

Değerlendirme

Nedîm'in "Fihrist" adlı eserinin yazmaları hakkında söylenebilecekler gelince, ulaşılabilen kütüphanelere ve oralarda bulunan yazmalara ana hatlarıyla göz gezdirildiğinde müşahede edilenler şöylece özetlenebilir:

Yazma eserler konusunda genel kâide: *En önemli ve güvenilir yazma nüshaları, müellifin ana nüshasına ve kendi el yazısına dayanan nüshalar* olarak kabul edilir. Bu kaideye göre düşünen bazı yorumcular, Fihrist'in yazmalarını değerlendirirken, Asıl Nüsha'ya değil de, müellifin müsveddesine dayandıklarını düşünülebilmektedir. Bunun en açık delili olarak kitapta çok sayıda boşluğun yer almış olmasını gösterirler. Ama müellifin bunu ya bilerek boş bıraktığı veya onu tetkik edecek uzmanlara bir kolaylık olsun diye bırakmış olduğu da düşünülebilir. Zira böyle bir kitabın tam anlamıyla tamamlanması

¹²⁴ el-Fihrist (2009), Mukaddime, 11.

¹²⁵ Hellmut Ritter, Viyana (No:33) Nüshasının Köprülü Kütüphanesi'nden (No:1134), Viyana National Bibliothek (No:34) Nüshasının da yine Köprülü Kütüphanesi'ndeki başka bir nüshadan (No:1135) istinsah edildiğini düşünür. Paris Bibliothekue Nationale yazmasının (No:1400) Köprülü Kütüphanesi'ndeki nüshanın (No:1134) bir kısmının, Leiden Universitäts Bibliothek'teki yazmanın ise (No:20) Viyana'dakinin (No:34) aynısı olduğunu ifade eder. Köprülü Kütüphanesi'ndeki nüshanın da (No:1134) Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshadan (Şehid Ali Paşa, No:1934) istinsah edildiğini ve asıl nüshanın bu olduğu kanaatine varmıştır. Bu açıdan bakıldığında onun, Flügel basımının birçok yanlış ve eksiklik içermesi nedeniyle kusurlu saydığı anlaşılmaktadır. *Der İslam* (Dergisi, Berlin 1928], XVII, s. 15-23.

¹²⁶ *Fihrist* (1971), Mukaddime, s. Cim.

zaten düşünülemez. Bu açıdan bakıldığında Flügel'in çalışmasının güdük kaldığı söylenebilir. Çünkü ne İstanbul ne de Dublin yazmalarına ulaşabilmiştir. Yirmi yıllık bir emek, tali derecedeki üç nüsha üzerinde harcanmıştır. Ridâ Teceddud, Bayard Dodge ve Eymen Fuâd Seyyid'in çalışmalarını müellifin ana nüshasından habersiz olarak değerlendirmek yanlış olur. Bu son bilginler, müellifin Düstûr adı verilen Nüshadan istinsah edilip tekrar karşılaştırılan Yazmalara dayanmaktadır.¹²⁷

Çağımızdaki imkânlardan yararlanılarak Fihrist'in tüm mevcut nüshaları bir araya getirilebilir. Mevcut biyografi, tarih, edebiyat, İslam ve kültür tarihi kaynakları esaslı bir şekilde taranıp Fihrist'ten yapılmış nakiller tespit edilebilir. Bu konuda kimi çalışmalar yapıldığına dair ipuçları da bulunmaktadır.

Birtakım Sorunlar

el-Fihrist'in müstensihleri, müellifin nüshasına uyarak bazı boşluklar bırakmışlardır. Bu boşluklar biyografileri verilen kişilerin isimlerinin, doğum ve vefat tarihlerinin, kitaplarının isimlerini içine alabilmektedir. Bunların hepsi bir biyografide bir araya gelebilmektedir. O zaman kişinin sadece adı zikredilmekle geçilmiş olmaktadır.¹²⁸

Kitabın bazı bölümlerinin tertibinde kimi çelişkilerin yer almaktadır. Mesela:

1. Birinci Makâle tamamlandıktan sonra: “Müteahhirin kurrâsından bir kavmin isimleri ve anlatımı” denmekte ve bazı biyografilere yer verilmektedir.

2. İkinci Makâle tamamlandıktan sonra: “Garîbu'l-Hadîs hakkında yazılan kitapların isimlendirilmesi”, “Nevâdir hakkında yazılan kitapların adlandırılması”, “Envâ' hakkında yazılan kitapların isimlendirilmesi” denmekte ve her başlıktan sonra birtakım kitaplar zikredilmektedir.¹²⁹

3. Kimi göndermelerde çelişkiler ve uyuşmazlıklar yer almaktadır. Mesela, Muhammed b. Abdümelik ez-Zeyyât hakkında: “Onunla ilgili bilgileri başka yerde ele alacağız” dediği halde onu bir daha ele almaz. Ebû'l-Hasan el-Kâtib ve el-Âcurrî hakkında da bu türden tutarsız açıklamalar yapar. Ayrıca kimi nakilci ve yorumculardan bahsederken “onlarla ilgili bilgileri Kadim Bilimler Makâlesinde ele alacağız” dediği halde sözünü ettiği kişilerin hiçbirinden bahsetmez.¹³⁰

4. Bazı biyografileri verdikten sonra onların yerlerinin değiştirildiğini veya değiştirilmesi gerektiğini belirtir. Âl-i [أل] Yaktîn ve Alî b. el-Medînî hakkında bu çeşit açıklamalar kaydeder.¹³¹

Nedîm, Fihrist'in içinde Rummânî biyografisinde şu ifadeyi kullanır: “*Bu kitabın temize çekildiği sırada hayatta bulunuyordu.*”¹³² Bu ifade Fihrist'in temize çekildiğine dair

¹²⁷ Teceddud, *Mukaddimetu't-Tedkik*, s. 10-14.

¹²⁸ *Fihrist* (2009), I, 203, 206, 246, 256, 336-337, 621, 673; II, 112-124, 261, 302, 332.

¹²⁹ *Fihrist* (2009), I, 270, 271, 272, 27; II, 236, 237, 238-239.

¹³⁰ *Fihrist* (2009), I, 58, 381, 690; II, 52, 54.

¹³¹ *Fihrist* (2009), II, 81, 106.

¹³² *Fihrist* (2009), I, 187.

bir delil olarak kullanılabilir. Acaba Nedîm bu [الوقت الذي بيّض فيه هذا الكتاب] ifadesini gerçek manasında mı kullanmıştır yoksa onunla kitabının müsveddesini mi kastetmiştir? Bu ifade sarih manası dışında hamletmemizi mecbur kılan bir durum olduğu düşünülmektedir.

Nedîm, Fihrist’inde ne tür kaynaklar kullanmıştır ve onlara ne ölçüde sadık kalmıştır? Zamanında mevcut olan devasa kütüphanelerden ne kadar yararlanmışır? Bu ve benzeri sorulara müstakil bir makalede cevap aramak gerekir.

F) Fihrist Üzerinde Yapılan Çalışmalar ve Basımları

Rus tarihçi ve müsteşrik Valery V. Polosin (1939-...) *Fihrist* üzerinde doktorasını yapmıştır. 1984’te kabul edilen doktora çalışmasının adı “*Onuncu Miladi Asrın Tarihi ve Kültürel Kaynaklarından Biri Olarak en-Nedîm’in Fihrist’i*” şeklindeydi. Ne yazık ki, Endonezya’dan Kazablanka’ya, Buhara’dan Madagaskar’a kadar Müslümanların yoğun biçimde yayıldığı, kendisini İslam’a nispet eden onca devlet, üniversite, medrese ve müessese bulunan koca bir dünyada bir Müslüman’ın el-Fihrist hakkında doktora yaptığına tanık olunmamış ve bu konuda herhangi bir yayına rastlanmamıştır. Öte yandan bir Rus, bir Alman veya Amerikalı bu eser üzerinde 5-10 yıl hatta 20 yıl çalışabilmiştir. Bu durum, İslam Ümmeti ve milletinin hal-i pürmelâline ayna tutan birçok gerçekten sadece birisidir.

1. **Flügel**: İlim, kültür ve medeniyet tarihi bakımından büyük değere sahip olan *Fihrist*’in ilk modern ve bilimsel yayını yapmak üzere 1850’den itibaren çalışmaya başlayan **Gustav Leberecht Flügel** incelemesini tamamlayamadan dolayısıyla eseri yayınlamadan vefat etmiştir. Onun 1870’te ölümü üzerine Johannes Roediger ve August Mueller onun yaptığı çalışmanın eksiklerini kendi çaplarında tamamlayarak 1871-1872 yılında yayımını iki cilt olarak gerçekleştirmişlerdir. Arapça olarak gerçekleştirilen bu basımda bazı indeksler ve Almanca açıklamalar da yer alır.¹³³

2. **Flügel Basımının Kötü kopyası**: Dâru’l-Kutubi’l-Hadîse de Fihrist’i, 1348’de (1930) Kâhire’de 528 orta boy sayfa olarak basmıştır.

3. **Flügel Basımının Kuşa Çevrilmiş Hali**: Yukarıda birinci maddede işaret edilen Flügel basımı, Fihrist’in aynısını Mektebetu Hayyât, Beyrut’ta 1964 yılında tekrar yayınlanmıştır.

4. Aynı basım, **Dâru’l-Ma’rife 1398’de (1978) Beyrut**’ta iri Arapça harflerle yazılı orta boy 528 sayfa olarak yayınlamıştır.

5. Yine **Dâru’l-Ma’rife tarafından 1994’te Kâhire’de** normal Arapça harflerle 441 orta boy sayfa olarak yayınlanan basımı.¹³⁴

6- **Ridâ Teceddud Benalî el-Hâirî** tarafından tahkik edilen ve 1391/1971 yılında Tahrân’da Arapça olarak gerçekleştirilen basımı.

7- **Dr. Nâhid Abbâs ‘Usmân** tarafından yapılan incelemelerle birlikte Dâru Katarî b. el-Fucâe Yayınları arasında ed-Devha’da 1985’te gerçekleştirilen basımı.

¹³³ Basım yeri ve tarihi: Leipzig, 1871 ve 1872. İkinci basım Leiden 1889.

¹³⁴ *Fihrist li’bni’n-Nedîm*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1415/1994, s. 5-13, 443-464.

8- *Mustafa eş-Şüveymî* tarafından hazırlanan ve ed-Dâru't-Tûnusiyye'nin Cezayir'de 1985'teki (ayrıca Tunus 1405/1985) basımı.

9- *Dr. Şa'bân Halîfe ve Welîd Muhammed el-‘Ûze* tahkikiyle Mektebetu'l-Arabî tarafından Kâhire'de 1991 yılında iki cilt olarak yapılan basımı.¹³⁵

10- *Dr. Yûsuf Alî et-Tavîl* tarafından hazırlanıp Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye'de Beyrut'ta 1996 ve 2002 yıllarında gerçekleştirilen basımı.

11- *Muhammed ‘Avnî ‘Abdurraûf ve Eymân es-Sa‘îd Celâl* tarafından hazırlanıp el-Hay'etu'l-‘Âmme tarafından Kâhire'de 2006 yılında yapılan basım.¹³⁶

12- *Dr. Eymen Fuâd Seyyid, el-Fihrist li'n-Nedîm*, tahkikli, Muessesetu'l-Furkân, Londra 2009. Bu basım bu güne kadar yapılan basımların en güzeli, en detaylı indekslere sahip bulunanı ve tahkik açısından en iyi emek verilmiş olanıdır. Şimdiye kadar yapılan en iyi Fihrist yayını olarak düşünülebilir.

13- (Yayın dili Farsça) *Ridâ Teceddud*: Flügel'in ulaşamadığı bazı nüshaları da kullanarak Fihrist'i Farsça'ya çevirmiş ve Tahran'da 1384 (1965) yılında yayımlamıştır.

14- (Yayın dili İngilizce) *Dr. Bayard Dodge: The Fihrist of a al-Nadim: a tenth-century survey of muslim culture*, Nev York ve Londra 1970.

15- *Fuat Sezgin: Kitab al-Fihrist: Texts and Studies = Kitâb al-Fihrist li İbn al-Nadim: Nusûs va Dirasât*, tahkikli, Francfort 2005.

Fihrist Hakkında Genel Değerlendirme

İslam kültür tarihi ve medeniyetinin erken sayılabilecek dönemlerinde hangi düzeylere ulaştığını tespit etmede çokça başvurulması gereken kaynaklardan biri de Nedîm'in, *Fihrist* kitabıdır. Kültür mirasımız içinde onun değerinde eserler azdır. Bir ülkede veya Ümmette diller, dinler, ilimler, sanatlar, meslekler vb. konularda nelerin yapıldığını, cemiyetin hangi seviyede olduğunu tespit etmek için öncelikle *Fihrist*'in yazma nüshalarına başvurulması gerekir. Zira ülkemizde onun gerçek manada takdiri hak etmiş mümtaz bir basımı yapılabilmiş değildir.

Bunun için öncelikle onun yazma nüshalarının tespit edilmesi gerekir. İkinci olarak bunların edisyon kritik yöntemiyle tetkik edilmesi lazımdır. Metin bu şekilde ortaya çıkarıldıktan sonra üçüncü aşamada üzerinde çalışılmalıdır. Yayında ne kadar açık yazılırsa yazılsın, hakkında hiçbir bilgimiz olmayan konularda gerekli açıklamaların yapılması zaruridir. Bu da dördüncü aşamayı oluşturur. Ancak beşinci aşamada elde edilen metin, şerh ve açıklamalar birlikte basıma gönderilebilir.

Dünyada Fihrist üzerinde yapılan bütün bu çalışmalara rağmen *Fihrist* kitabı hala gözden geçirilmeye, gerçek manada tetkik, etüt ve tahkik edilmeye muhtaçtır. Öncelikle bu eserin dünyadaki tüm yazma nüshalarının elde edilmesi ve uzmanlar tarafından

¹³⁵ *el-Fihrist (Eymen)*, s. m95-m98.

¹³⁶ *Seyyid, age*, s. 100.

karşılaştırılarak en az kusurlu bir *Fihrist* metninin kurulması için hatırı sayılır bir emek verilmesi gerekmektedir.

Bunun yanında, İslam kültürüne ilişkin matbuatın tamamı, tüm kütüphanelerin indeksleri, bilgisayar programları ve internet aracılığıyla ulaşılabilecek bilgilerin yararlı kısmı bu amacın gerçekleştirilmesi için kullanılmalıdır. Ancak böyle büyük ve koordineli bir çalışma, İslam Kültür tarihinin başyapıtı sayılması gereken *Fihrist*'in şanına yakışır bir yayını gerçekleştirilebilir.

Her şeye rağmen, İslam ve Arap kültür tarihiyle ilgilenen araştırmacılar nezdinde büyük bir şöhrete kavuşmuş olan *Fihrist* hakkında birkaç asırlık bir dönemde kimsenin herhangi bir bilgi vermekten uzak durduğu tespit edilmiştir. Bunun sebepleri araştırılmalıdır? Acaba kitap asırlar boyunca gözden irak bir elde muhafaza edilip ilim ehlinin ulaşabileceği yerlerden uzak mı kalmıştır? Bu konu ilmi bir makalede ele alınıp incelenmelidir.

Günümüzde dünya çapında bir üne kavuşmuş bulunan Nedîm hakkında uluslararası düzlemde gereken ilginin henüz belli bir merkezde odaklanmadığı söylenebilir.¹³⁷ Bunun ilk akla gelecek olanı, onun doğup büyüdüğü, eserini yazdığı ve öldüğü şehir olan Bağdat'tır. Ama Bağdat, şimdi o eski Bağdat olmadığından tarihte ona asırlarca hükmetmiş olan İstanbul'un bu görevi üstlenmesi gerektiği düşünülebilir. Ne de olsa İstanbul, tarihimiz boyunca, sürgün kavimlerin ve şahısların sığınağı ve barınağı olmuştur.

Fihrist'i, Müslüman veya Arap kültür tarihinin en önemli kaynağı konumuna getiren ve onu baş sayfaya taşıyan hususiyeti, onun Samî kültürleri sahasında en kapsamlı literal dökümü yapmaya çalışmasıdır. Ondan önce Huneyn b. İshâk, Claude Galen¹³⁸ bibliyografyasına ilişkin literal bir çalışma yapmıştır. Ama hangi açıdan bakılırsa bakılsın, en-Nedîm'in eserini mükemmel bir bibliyografik eser saymak gerekir.

Bu eser, İslâm'ın altın çağı olarak kabul edilen ilk dört asırda dinî, fikrî ve ilmî alanlarda yazılmış Arapça te'lif ve tercüme eserler ile bunların müellifleri hakkında bilgi verir. Bu bağlamda yazarlar, müellifler, şairler, tarihçiler ve diğer akla gelebilecek her alanla ilgili eser yazan kişilerin hayatlarından, menkıbelerinden (iyi vasıflarından) ve mesâliblerinden (kusurlarından, eksikliklerinden) bahseder. Bu şekilde onların verdiği bilgilerle ilim dünyasına ışık tutan *Fihrist* kitabı "makâle" adını taşıyan on bölümden oluşmakta ve her bölüm "fen" başlığıyla alt bölümlere ayrılmaktadır.

¹³⁷ Suriye'nin Tartûs kentinde 28/05/1989 tarihinde "Araplarda Bilimler Tarihi" konusunda bir sempozyum yapılmıştır. Sonuç bildirisinde "*İbn al-Nadîm'in Fihrist'i sahasında yegânedir, biriciktir, eşsizdir*" ibaresi yer almıştır.

¹³⁸ Bergamalıdır. Adı *Claude Galen*'dir. Çağının en büyük hekim, filozof ve bilim adamlarından ders almıştır. En önemli kültür merkezlerini gezmiş dolaşmış ve oradaki bilginlerden ders ve ilmi deneyimler kazanmıştır. Bu amaçla İzmir'de, ünlü hekim Pelpos ve düşünür Albinus'tan önemli dersler almıştır. Anatomiyi ünlü Heraclianus'tan öğrenmiştir. İskenderiye'de Stratonicus ve Aeschron'dan ders almıştır. Midilli Adası'nda Aristo Okulu ve felsefecilerle tanışmış ve onlarla bilimsel mülahazalarda bulunduktan sonra Roma'ya gitmiştir. Bunun yanı sıra birçok dil öğrenerek eserler yazmaya başlamıştır. İslam dünyasında *Calinus* diye ünlenmiştir. Tıp doktoru, bilim adamı ve filozof kabul edilir. Antik Roma'nın en önemli hekimlerindendir. Deneysel fiziolojinin kurucusu ve dünyanın ilk spor hekimi sayılmıştır; *Hekimlerin İmparatoru*, *Eczacıların piri* gibi unvanlarla anılır. Tıba ilişkin görüşleri "*Galenizm*" diye adlandırılır. Tıpta yüzyıllar boyunca süren bir etki meydana getirmiştir. Yaklaşık dört yüz (400) kitap yazdığı ancak bunların üç yüz (300) kadarının Roma'da çıkan yangında yandığı, yüz kadar kitabının günümüze kadar geldiği belirtilmektedir. 129 yılında doğmuş, 216'da vefat etmiştir.

Nedîm'in üzerinde çalıştığımız "Fihrist" adlı eseri, ilk dönemlerinden itibaren yaygın halde kullanılan mezhep, meşrep müellefatı ve tefsirler gibi bir eser olmadığından yazma nüshaları her yerde bulunan bir yapıt konumunda değildi. Kültür tarihimizde Kur'ân tefsiri olmasına rağmen, belki de çağın genel eğilimlerine aykırı görüş ve düşünceleri nedeniyle, mevcut nüshaları inkıza uğrayan çaplı tefsirler bile mevcuttur.

Ebû Müslim-i İsfehânî'nin (322), *Câmiu't-Te'vîl li-Muhkemi't-Tenzîl* adlı tefsiri bunun en açık delilidir. Bu eser on büyük cilt tutmasına rağmen herhangi bir mezhep, meşrep ve devlet adamı tarafından sahiplenilmediğinden olmalıdır ki, İslam kültür tarihi sayfalarından silinip gitmiştir. *Mefâtiḥ-i Gayb*'ın müellifi Fahreddin-i Râzî (606), Ebû Müslim'in görüşlerini bu tefsirinde özetlemeye çalışmamış olsaydı, belki bu zatın hem adı, hem kitabı hem de tüm görüşleri unutulup gidecekti. Bu açıdan İslam kültür dünyasına yaptığı değerli katkı nedeniyle Râzî'ye minnettar olduğumuzu ifade etmeliyiz.

Aynı duygular *Fihrist*'ten nakiller yapan müellifler için de geçerlidir. Eğer bugün çeşitli müelliflerin bu eserden yaptıkları nakiller derlenip onun elimizdeki metinleriyle karşılaştırılabilirse, bu bizim *el-Fihrist*'in yazmalarının mevsukiyetini ve mazbutluğunu teyit etmemiz için önemli dayanakları oluşturabilir. Bu inceleme ise ancak bir veya organize birkaç doktora çalışmasıyla gerçekleştirilebilir. İlgili kurumlar (mesela Kültür Bakanlığı, Yazmalar Müdürlüğü) bu tür bir çalışmayı destekleyebilir.

Sonuç

İslam kültür tarihine bakıldığında Müslümanlar tarafından geliştirilen ilk bibliyografik çalışmalar, düzensiz, dağınık ve ferdi gayretlerdir. Bunların hepsi söz konusu alana birer giriş mesabesindedir. Muhammed b. İshâk en-Nedîm'in (380/990) *Fihrist*'i ise, yaklaşık bin (1000) sene sürmüş olan uzun kültür tarihindeki gelişimin ilk dönemini oluşturmuştur, denebilir.

Kültür tarihinin doğal akışı ve takip ettiği sürecin izlenmesi ile Nedîm'e ait *Fihrist*'in Müslümanlar tarafından geliştirilen bibliyografya ilminin tarihte kaydettiği aşamaların ilkinde zirveyi tuttuğu anlaşılabilir. Bu ilk dönem sürecinin sonunda bibliyografik eserler, kadim sınırlarının ilerisine geçerek bilimsel ve metodik düzenleme ve kategorik tasnif düzeyine ulaşmışlardır.

Bu *Fihrist*, İslâm'ın altın çağı olarak kabul edilen ilk dört asırda dinî, fikrî ve ilmî alanlarda yazılmış Arapça telif ve tercüme eserler ile bunların müellifleri hakkında bilgi verir. Bu bağlamda yazarlar, müellifler, şairler, tarihçiler ve diğer akla gelebilecek her alanla ilgili eser yazan kişilerin hayatlarından, menkıbelerinden (iyi vasıflarından) ve mesâliblerinden (kusurlarından, eksikliklerinden) bahseder. Bu şekilde onların verdiği bilgilerle ilim dünyasına ışık tutan *Fihrist* kitabı "Makâle" adını taşıyan on bölümden oluşmakta ve her bölüm de, birbirinden farklı olarak ikiden sekize kadar, "fen" başlığıyla alt bölümlere ayrılmaktadır. Fenlere ayrılmamış tek bölüm onuncu Makâledir.

Muhammed b. İshâk en-Nedîm'in üzerinde çalıştığımız “*Fihrist*” adlı eseri, ilk dönemlerinden itibaren yaygın halde kullanılan mezhep, meşrep müellefatı ve tefsirler gibi bir eser olmadığından yazma nüshaları her yerde bulunan bir yapıt konumunda değildi. Kültür tarihimizde Kur’ân tefsiri olmasına rağmen, belki de çağın genel eğilimlerine aykırı görüş ve düşünceleri nedeniyle, mevcut nüshaları inkıza uğrayan çaplı tefsirler bile mevcuttur. Ebû Müslim-i İsfehânî'nin (322), *Câmi‘u’t-Te‘vîl li-Muhkemi’t-Tenzîl* adlı tefsiri bunun en açık delilidir.

Kültür tarihinin doğal akışı ve takip ettiği sürecin izlenmesi ile Nedîm’e ait *Fihrist*’in Müslümanlar tarafından geliştirilen bibliyografya ilminin tarihte kaydettiği aşamaların ilkinde zirveyi tuttuğu anlaşılabilir. Bu ilk dönem sürecinin sonunda bibliyografik eserler, kadim sınırlarının ilerisine geçerek bilimsel ve metodik düzenleme ve kategorik tasnif düzeyine ulaşmışlardır.

Bu metot ve kategori sistemi o kadar tutarlıdır ki, modern kütüphanecilik kuramının babası sayılan Melvil Devey’in (1851-1931), onlu kütüphane tasnif sistemini buna dayandırdığı düşünülmektedir. Zira Nedîm’in *Fihrist*’i ilk olarak 1871-1872’de Almanca notlarıyla beraber yayınlandı. Bundan 3-4 yıl sonra (1876) Devey, modern kütüphaneciliğin onlu sistemini yayınladı. Onun *Fihrist*’i gördüğü ve bunun temel düşünceleri üzerinde ilham verici biçimde tesir ettiği kuşkusuzdur.

Nedîm’in 377 (987) yılında kaleme aldığı, ancak önsözünde adını açıkça beyan etmediği eseri, kitap isimlerini içeren bir fihrist, kitap yazarlarının anlatan bir biyografi veya ilimleri tanımlamaya ve tanıtmaya yarayan bir bibliyografya olarak düşünülebilmiştir. Bu nedenle *el-Fihristu’l-Kutub*, *Fihristu’l-‘Ulûm*, *Fihristu’l-‘Ulemâ* ve *Fevzu’l-‘Ulûm* adlarıyla da tanınmış olup kısaca “*el-Fihrist*” diye ünlenen bu kitap İslâm dünyasında bibliyografik eserler türünün en derli toplu örneğini oluşturur. Zamanla kaybolmuş pek çok eserin adı, konusu ve müellifi hakkındaki bilgiler sadece bu eser sayesinde günümüze ulaşabilmiştir.

Kapsamlılık olarak *Fihrist*, kendi dönemini, asrını ve çağını aşmış bir kitaptır. Hedefinde daima hiçbir eseri dışarıda bırakmamak ve hepsinden bahsetmek vardır. Herhangi bir kitabı, risalesi olan tüm müellifler hakkında özlü bilgi vermeyi de amaçladığı anlaşılmaktadır.

Ne var ki, beşeri bir çaba ne kadar kapsamlı olursa olsun, o günkü şartlarla kusursuz, eksiksiz ve müttekâmil olamazdı. Böyle bir şeyin bugün bile gerçekleştirilmesi mümkün gözükmezken onun *Fihrist*’te o güne kadar yazılmış tüm müellefat ve A’dan Z’ye tüm müellifleri kuşatacak biçimde ele almış olmasını beklemek doğru olmaz. Bu açıdan Nedîm’in ele aldığı asırlarda mevcut olduğu bilinen ve kimi bilginler tarafından kendisinden bahsedilen birçok eser ve onların yazarlarından bahsetmemiş olması doğaldır.

Nedîm’in bu ilk dönem bibliyografilerinden, özellikle Câhız (255) ve Câbir b. Hayyân’ın (200) fihristlerinden istifade ettiği düşünülmektedir. Onun yazılı bulunan iki listesi mevcuttur. Birincisinde tüm eserleri genel manada kaydedilmiştir. Diğerinde ise özellikle kimya ile ilgili eserleri zikredilmiştir. Anlaşıldığına göre bu müellif, tarihin bu uzak döneminde eserlerinin konuları arasında önemli bir fark olduğunu anlamıştır. Câbir, her tür ilgi ve takdiri hak eden bu idraki nedeniyle, kimya ile ilgili eserlerinin okurları ile

diğer eserlerinin okurlarının birbirinden ayrı olduğunu anlamıştır. Onun için bir listesinde tüm eserlerini kaydetmişken, diğerinden ancak mütehasıs kişileri ilgilendiren müellefatını zikretmiştir.

Günümüze ulaşan şekliyle bile İslam kültür tarihinde (özellikle edebiyata, tarih ve biyografilerin tespitinde) çok önemli bir yer işgal eden “Fihrist”in, alanında önemli bir boşluğu doldurduğu, bibliyografya türünde öncülük eden bir işleve sahip olduğu doğulu ve batılı tüm bilim adamları tarafından kabul edilmektedir.

Bu nedenle NedİM ve Fihrist adlı eseri, 19. asrın ikinci yarısından itibaren batıda pek çok inceleme ve araştırmaya konu olmuştur. Öncelikle Alman Flügel (1870) onun üzerinde 20 yıl çalışmıştır. Ardından Rus bilim adamı V. Polosin, *Fihrist* üzerine doktora yapmıştır. Amerikalı B. Dodge de onu İngilizceye çevirmiştir. Böylece yayın dünyasına giren *Fihrist*'in yıldızı parlamaya başlamış ve 19 ile 20. asrın bilimsel çalışmaları arasında ilgi odağı olmuştur. Tüm dünyada 20'den fazla çeşit basımı gerçekleşmiştir. Hala da ilgi odağı olmaya devam etmektedir. Dünyadaki bu kadar ilgi ve ihtimama rağmen ülkemizde nedense ona yönelik kültürel bir hareketlilik hala söz konusu değildir. Bu da elinizdeki makâleyi yazmamızın en önemli sâiklerinden birini oluşturmuştur.

Bu araştırmada ulaştığımız en önemli sonuçlar ise şöylece özetlenebilir:

1) “Fihrist”in müellifi, “İbnu'n-NedİM” değil, “en-NedİM”dir. “İbnu'n-NedİM” şeklinde ifade edilmesi bir galat-ı meşhur kabilindedir ve artık terk edilmelidir.

2) NedİM'in vefat tarihi 380 (990) hicrî yılıdır. Bu bilgi en kadim yazma nüshasının üzerinde kayıtlıdır.

3) Gününe kadar gelmiş olan bütün eserleri ve müelliflerini ele almak gibi dünya çapında bir hedefe yönelen NedİM, çağının gelişmiş ilim ve kültür çevreleri, kütüphaneler ve listeler araç-gereç ve imkân açısından yardımcı olmuştur.

4) Bibliyografik eser konusunda zihin ve düşüncesi netleşmiş olan Nedim, bu bilimsel alanın en büyük hatta yegâne öncüsü sayılmayı hak etmiştir. Çünkü o, hicrî 377 yılında Yunan felsefesi konusunda 118, matematik ve astronomide 131; İslam felsefesinde 313; mekanik mühendislikte 345; kimyada 370; tıpta 426; Zühd ve tasavvufta 427; Şiirde 698; dil ve gramerde 1127; tarih, coğrafya ve biyografiler konusunda 1724 kitap yazıldığını bildirir ve her birinin müellifi hakkında önemli bilgiler verir. Kimi zaman bazı hataları tespit edilse bile bu, onun büyük çabasını gölgeleyecek düzeyde değildir.

5) Arapça biyografi kitaplarını yazan müelliflerin hicrî yedinci asırdan itibaren Fihrist'e dayanmaya başlamaları, müsteşriklerin ise miladi on yedinci asırdan itibaren ona ihtimam göstermeleri, bu eserin ne kadar mühim bir kitap olduğunu belgelemiş bulunmaktadır. Bu açıdan o, tahkikin en önemli kaynaklarından biri sayılmaktadır.

6) Son iki asırda NedİM ve Fihrist adlı eseri, yaklaşık yüz ilmi makale veya kitabın ana konusunu oluşturmuştur. Bu da onun hala ilim dünyasında önemli bir ilgi odağı olduğunu göstermektedir.

7) *Fihrist*'in batıda çeşitli ülkelerde hem Arapça olarak hem de Almanca, İngilizce, Rusça, Japonca ve diğer dillere çevrilmiş şekilde yayınlanmış olması, Fas'tan

Endonezya'ya kadar uzanan bir dünyada ise Arapça ve Farsça onlarca basımının yayınlanmış bulunması bu eserin sahasındaki önemli yerini ortaya koymak için yeterli bir belge niteliğindedir. Bu eserin Asıl Yazma Nüshasının yarısından fazlası (6 Makâle) ve diğer yarısının birkaç tali nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde bulunuyor. *Fihrist*'in Batıda ve Doğuda yapılan esaslı yayınları bu Yazmaya dayanırken Türkiye'de herhangi bir yayın veya çeviri faaliyetinin şimdiye kadar gün yüzüne çıkmamış olması kendi kültür mirasımıza ne denli yabancılaştığımız açısından manidar değil midir?

8) Ülkemizde bir Fihrist çevirisi yapılmalıdır. Bundan önce şimdiye kadar yapılan en iyi "Fihrist" yayını kabul edilen Ridâ Teceddud (Tahran 1971) ve Eymen Fuâd Seyyid (Londra 2009) basımlarının karşılaştırmalı bir şekilde incelenmesi ve her ikisinin olumlu ve olumsuz yönlerinin ilmi bir makalede tespit edilmesi gerekmektedir. Bu çalışma ülkemizde yapılacak bir "Fihrist" yayınına yol gösterici olacaktır.

KAYNAKÇA

'Abdulaziz Receb, "en-Nedîm ve Kitâbuhu'l-Fihrist", Râbitatu Udebâi's-Şâm yay. 2014.

'Abdullatîf M. el-Abd, *Nevâdiru'l-Me'ârif 'Inde İbni'n-Nedîm*, Dâru'n-Nahda el-'Arabiyye, 1977.

el-Bağdâdî, (1920) İsmâ'il Bâşâ; *Hediyyetu'l-Ârifin Esmâu'l-Muellifin ve Âsâru'l-Musannifin*, İstanbul 1955.

Brockelmann, (m.1956) Carl; *Tarîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, trc. 'Abdulhalim en-Neccâr, Mısır 1962.

el-Ebyârî, İbrâhîm; "el-Fihrist li'bni'n-Nedîm" Turâsu'l-İnsaniyye, cilt III, sayı I, ss.193-209.

Dodge, Bayard, *The Fihrist of al-Nadîm*, Kolombiya Üniversitesi Yay. Nev York & London 1970.

el-Emîn, 'Abdulkerîm; "İbnu'n-Nedîm fi Kitâbihi'l-Fihrist: Er-Râidu'l-Evvel li'l-Bibliyografîyât fi't-Turâsi'l-'Arabî ve'l-İslâmî", el-'Aklâm: Cilt VI, Sene V, Şubat 1969, ss. 43-55.

Flügel, (m.1970) Gustav; *İbn al-Nadîm Kitab al-Fihrist*, Leipzig 1871-1872.

Hâcî Halîfe, Mustafa b. Abdullah (1067); *Keşfu'z-Zunûn an Esâmî'l-Kutub ve'l-Fünûn*, 3. B., Tahrân 1967.

el-Hadîdî, Hâlid; *Felsefetu 'İlmi Tasnîfi'l-Kutub*, Kâhire 1969.

Halîfe, Şa'bân 'Abdülazîz & 'Avze, Welîd Muhammed; *el-Fihrist li'bni'n-Nedîm: Dirâsetun Biyografîyyetun Bibliyografîyyetun Bibliyometriyye*, el-'Arabî li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kâhire 1991.

İbn al-Nadîm, *Kitab al-Fihrist*, thk. Gustav Flügel, Leipzig 1871-1872.

İbn Ebû Usaybi'a, (668) Ebû'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsim; "Uyûnu'l-Enbâ' fi Tabakâti'l-Etubbâ", thk. Nizâr Ridâ, Beyrut 1965.

İbn Hacer el-'Askalânî (852), Ahmed b. 'Alî; *Lisânu'l-Mizân*, Beyrut 1971.

İbn Hallikân, *Wefeyâtu'l-A'yân*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut 1968-1972.

İbnu'n-Nedîm (380/990), Ebû'l-Ferac Muhammed Ebû Ya'kûb İshâk; *el-Fihrist li'bni'n-Nedîm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1398/1978.

Kehhâle (m.1987), 'Umar Rıdâ; *Mu'cemu'l-Muellifîn: Terâcimü Musannifî'l-Kutubi'l-'Arabiyye*, Mektebetü'l-Musennâ ve Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, tarihsiz.

el-Kalkaşandî (821), Ahmed b. 'Alî; *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ'*, Kâhire 1913.

el-Kıfî (646), 'Ali b. Yûsuf; *Târîhu'l-Hukemâ'*, Leizig 1903; *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâh en-Nuhât*,

es-Safedî (764), Selaahuddin Halîl b. Aybek; *el-Wâfi bi'l-Wefeyât*, Beyrut 1420/2000.

Seyyid, Eymen Fuâd, *Kitâbu'l-Fihrist li-Ebî'l-Ferac Muhammed b. İshâk en-Nedîm*, Muessesetu'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, London 1430/2009.

Taşkûbrîzâde (968), Ahmed b. Mustafâ; *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevdûati'l-'Ulûm*, Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, Kâhire, tarihsiz.

Teceddud, Rıdâ, *Kitâbu'l-Fihrist li'n-Nedîm*, Tahran (Önsöz Tarihi), 1391/1971.

'Usmân, Nâhid 'Abbâs; *el-Fihrist li'n-Nedîm*, Dâru Kutrî b. el-Fecâe, ed-Devha 1985.

Yâkût (626), er-Rûmî el-Hamevî; *Mu'cemu'l-Udebâ*, Dâru'l-Müsteşrik, Beyrut, tarihsiz.

ez-Zehebî (748), Şemsuddin Muhammed b. Ahmed; *Târîhu'l-İslâm ve Wefeyât el-Meşâhîr ve'l-'Alâm*, thk. 'Umar 'Abdusselam et-Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1407-1417/1987-1997.

ez-Ziriklî (m.1976), Hayruddin; *el-A'lâm: Kâmûsu't-Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-'Arab ve'l-Musta'rabîn ve'l-Musteşrikîn*. 10. Basım, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1992.